

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра практичної психології

**ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: СТАТЕВО-
ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Богдани СТАДНИК

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

старший викладач кафедри

практичної психології

Наталія КАЛЬКА

Рецензент

доктор психологічних наук, професор

Зоряна КОВАЛЬЧУК

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«24» травня 2022 р., протокол № 15

завідувач кафедри практичної психології

кандидат психологічних наук

_____ **Галина ОДИНЦОВА**

Львів

2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТАТЕВО-ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	9
1.1. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень проблеми агресивності особистості.....	9
1.2. Агресивність як системно-функціональна характеристика особистості: сутність, особливості, види та співвідношення з суміжними поняттями.....	15
1.3. Статеві-гендерні особливості проявів агресивності особистості.....	25
Висновки до розділу 1.....	30
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	32
2.1. Завдання дослідження та психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей агресивності особистості.....	32
2.2. Організація, проведення та інтерпретація результатів дослідження по вивченню особливостей агресивності особистості.....	38
2.3. Розробка рекомендацій щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.....	54
Висновки до розділу 2.....	61
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Складна ситуація в нашій державі і загалом у світі, зумовлена спочатку пандемією коронавірусу, а нині війною, стала причиною поглиблення кризового стану особистості в основних сферах її життєдіяльності та має наслідком докорінні зміни у світосприйнятті, самовизначенні та психологічному благополуччі кожної людини. Драматизм поглиблення кризового стану особистості найбільше позначається на психіці молодого покоління та спричиняє ряд відхилень в їхньому психоемоційному здоров'ї, що виражаються у проявах агресивності та жорстокості.

Особливе занепокоєння викликає культ насильства на екрані, демонстрація моделей агресивної поведінки в Інтернеті, засобах масової інформації, а також захопленість сучасної молоді комп'ютерними іграми агресивного змісту. Такий стан справ призводить до напруженої, нестійкої обстановки у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, що негативно впливає на особистісний розвиток і поведінку кожної людини.

В цьому контексті, питання агресивності є однією з найбільш важливих проблем сучасної психології у зв'язку зі зростанням конфліктів, насильства та терору в світі, а також тим, що багато деструктивних і часто дуже руйнівних проявів в житті людей загалом пов'язані саме з агресивністю, що робить її вивчення актуальним та важливим теоретичним та практичним завданням.

Окрім того, агресивність є особливо гострою проблемою у підлітковому віці, коли в особистості відбуваються значні зміни у психічному, соціальному та фізичному розвитку. Підлітки прагнуть бути самостійними та дорослими, однак нестабільність їхньої психіки зумовлює ризик зростання різноманітних деформацій та відхилень індивідуального розвитку. До того ж, труднощі, які виникають в процесі формування самооцінки осіб підліткового віку, часто проявляються в їх агресивній поведінці. Поряд з тим, агресивність, яка позбавлена особистісної ворожості, може виступати продуктивним чинником

соціальної адаптації особистості, цим самим сприяючи її розвитку особистості та конструктивному «оновленню середовища».

Важливим є також те, що сучасність характеризується великою кількістю прикладів прояву агресивності, як серед дівчат, так і серед хлопців. Попри це, традиційно так склалося, що агресивність здебільшого вивчається без урахування статево-гендерного аспекту, в той час, коли численні сучасні дослідження наголошують на важливості врахування саме цього аспекту досліджуваної проблематики. У цих умовах стає актуальним аналіз проблеми агресивної поведінки особистості у статево-гендерному контексті.

Дійсно, в останні роки найважливішим з точки зору основних детермінант суспільного та особистісного розвитку стає саме гендерний вимір. Підставою для появи гендерних досліджень є тривожність, спричинена протиставленням чоловіків та жінок. Зараз потрібен новий погляд на цю проблему та її вирішення, відповідно до вимог, що змінюються, з урахуванням реалій сучасності.

Неабиякий інтерес науковців до проблематики статево-гендерних особливостей агресивності особистості не є випадковим, оскільки агресивність особистості нині, без перебільшення, відноситься до глобальних проблем. Так, за останні десятиліття було проведено безліч досліджень, що вивчали з найрізноманітніших точок зору, в тому числі і з позиції статево-гендерного підходу, проблему агресивності особистості, і все ж таки ще багато залишається невивченим. Зауважимо, що у багатьох теоретичних концепціях, а також у практичній діяльності спроби пояснення статево-гендерного аспекту агресивності дуже суперечливі, що ускладнює розуміння феномену агресивності як такого. Особливої актуальності набуває необхідність психологічної корекції та профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.

Отже, недостатня теоретико-емпірична дослідженість саме статево-гендерних особливостей агресивності особистості, необхідність врахування сучасних особливостей та причин кризових станів, що мають наслідком агресивність особистості, важливість формування нового погляду на цю

проблему та її подальше вирішення, а також неабияка важливість здійснення психологічної корекції та профілактики агресивності особистості з урахуванням її статево-гендерних особливостей, обумовили високий рівень актуальності дослідження теми даної бакалаврської роботи.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні, вивченні та аналізі статево-гендерних особливостей агресивності особистості.

Дана мета стала причиною формування наступних **завдань дослідження:**

- ✓ Здійснити аналіз теоретико-емпіричних досліджень проблеми агресивності особистості;
- ✓ Проаналізувати агресивність як системно-функціональну характеристику особистості: встановити її сутність, виявити особливості, визначити види та її співвідношення з суміжними поняттями;
- ✓ Визначити статево-гендерні особливості проявів агресивності особистості;
- ✓ Сформувати психодіагностичний інструментарій та завдання емпіричного дослідження для вивчення особливостей агресивності особистості;
- ✓ Провести дослідження по вивченню особливостей агресивності особистості та здійснити інтерпретацію його результатів;
- ✓ Розробити рекомендації щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей;
- ✓ Зробити загальні висновки по роботі.

Об'єктом наукового дослідження є психологічний феномен агресивності.

Предметом дослідження є статево-гендерні особливості агресивності особистості.

Гіпотеза дослідження:

1) рівень агресивності у осіб чоловічої статі є значно вищим, ніж у осіб жіночої статі;

2) існують гендерні відмінності у прояві та формах агресивності (зокрема, особам з маскулініними характеристиками ідентичності особистості найбільше властива фізична агресія, роздратування, негативізм, а менш властива – вербальна агресія, почуття провини; особам з фемінініними характеристиками ідентичності найбільше властива вербальна агресія, почуття провини менш властива – фізична агресія, роздратування і негативізм);

3) гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності, тобто можна констатувати певне розмивання відмінностей між представниками маскуліності та фемініності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності.

Теоретична основа дослідження. Теоретичною основою дослідження стали праці наступних вітчизняних та зарубіжних науковців: Н.М. Кальки, О.В. Васільєвої, А.В. Шиделко, Я.С. Андрушко, Х.П. Довгань, Т.В. Калініної, Т. Говорун, І.В. Чугай, Н.М. Матвєєвої, Р.А. Барона, Г.О. Сінчук, Н.В. Чуб, І.В. Маркіна, К.Л. Герц, Л.І. Казміренко, Н.М. Тужеляк, В.В. Огоренко, Н.М. Тимофєєва, А.В. Шорнікова, М.М. Сторожук, Т.С. Кириленко, Т. Кукурудзи, О.А. Чалої, Н.І. Самойленко, Т.П. Старовойт, О.Є. Мойсєєвої, О.П. Фірманюк, Т.А. Яновської та інших.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у: 1) розширенні та поглибленні уявлення про особливості агресивності особистості в призмі статево-гендерного аспекту; 2) презентації авторської теоретичної моделі розуміння агресивності особистості та її залежності від статево-гендерних ознак; 3) констатуванні та емпіричному доведенні наявності певного розмивання відмінностей між представниками маскуліності та фемініності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності; 4) розробленні унікальних рекомендацій щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в рамках написання даної бакалаврської роботи результати, а також сформований принципово новий погляд на проблему статево-гендерних особливостей

агресивності особистості можуть бути апріорі ефективно використані для психологічних, соціологічних, педагогічних, статистичних та інших досліджень, які стосуватимуться цієї сфери. Окрім того, деякі положення цієї роботи, а також науково обґрунтовані висновки і рекомендації можуть бути корисними особам різних категорій, в першу чергу практичним психологам, що займаються психолого-педагогічним супроводом осіб підліткового віку з метою урахування статево-гендерного аспекту в процесі психологічної корекції та профілактики агресивності особистості.

Методи та методики дослідження. У дослідженні використано комплекс **методів:** теоретичні (аналіз, синтез, індукція, дедукція, системний, порівняльний, метод узагальнення та систематизації теоретико-емпіричних даних); емпіричні (діагностичні методики, опитування, спостереження, метод бесіди, метод експерименту, якісні та кількісні методи обробки даних).

Для отримання комплексних та достовірних результатів емпіричного дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості, було підібрано та використано наступні **методики:**

- 1) Авторська анкета для визначення рівня агресивності особистості;
- 2) Методика дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем;
- 3) Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького);
- 4) Методика діагностики комунікативної агресивності В. Бойка.

Структура бакалаврської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, які включають в себе шість підрозділів, висновків до кожного із розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

Так, зокрема, у вступі йдеться про обґрунтування актуальності, важливості та значимості теми наукового дослідження.

В першому розділі наведена теоретична та джерельна база дослідження статево-гендерного аспекту особливостей агресивності особистості.

Другий розділ роботи присвячено емпіричному дослідженню статево-гендерного аспекту агресивності особистості.

У висновках стисло викладено підсумки проведеного наукового теоретико-емпіричного дослідження.

Загальний обсяг роботи становить – 90 сторінок. Список використаних джерел розміщений на 8 сторінках та становить 61 найменування. Робота містить 6 додатків, що викладені на 12 сторінках, а також 5 таблиць та 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТАТЕВО- ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень проблеми агресивності особистості

Сучасне суспільство характеризується постійним збільшенням кількості агресивних проявів, що є однією з його найгостріших соціально-психологічних проблем. Саме тому, проблематика агресивності особистості є однією з центральних у системі сучасних теоретико-емпіричних психологічних досліджень.

Цілком логічно, що особливостям агресивності особистості присвячена ціла низка праць науковців, а впродовж останнього часу науковий інтерес до неї лише зростає. Це пов'язано з тим, що посиленню тривожності і агресивності сприяють стресогенні умови повсякденності, посилення агресивного інформаційного потоку, хронічна втома, нестабільність особистого простору людини, розмаїття насильства у засобах масової інформації та в мережі Інтернет і багато чого іншого.

Враховуючи зазначене вище, переконані, що з метою отримання комплексних та всебічних характеристик досліджуваної проблеми, необхідно вдатися до аналізу присвячених їй праць науковців.

Так, В.В. Трофимчук у монографії «Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості» [1] порівнює значення дефініцій «агресія», «агресивність», «агресивність особистості», «агресивна поведінка», а також наводить як позитивні, так і негативні риси явища агресивності.

Дослідниці Н.М. Калька та О.В. Васільєва у статті «Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини» [2] детально аналізують особливості соціалізації дитини в аспекті впливу сім'ї та описують

проблему деструктивного впливу сім'ї на процес соціалізації, що виражається у низці негативних факторів, серед яких одним з основних є агресивність.

В.В. Огоренко, Р.М. Тимофеев та А.В. Шорніков у статті «Агресивна поведінка: від теорії до практики» [3] досліджують проблеми прогнозування агресивної поведінки. Як чинники агресивності вчені розглядають рівень фізіологічного збудження, стан фрустрації, аверсивні подразники, негативне або позитивне підкріплення агресивної поведінки в минулому, домінуючу емоцію тощо.

Інформативною є також стаття С.В. Березки та Т.В. Карпенко «Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі» [4]. Науковцями було здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивності та агресивної поведінки, а також запропоновано авторську схему елементів агресивної поведінки.

О. Горват у статті «Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки у взаєминах особистості» [5] досліджує поняття агресії, агресивної поведінки та агресивності особистості, аналізує їх види. Також нею описано психологічні особливості агресивності особистості у міжособистісній взаємодії.

Вітчизняна дослідниця Н.В. Чуб у своїй статті «Агресивність. «Важкі» діти. Знайти підхід» [6] розглядає проблему агресивності в контексті дітей молодшого шкільного віку. Вчена наголошує на важливості розпізнання причини формування у дитини агресивності, а також усвідомлення того, чому дитина поводить саме так.

О.Є. Мойсеева у статті «Соціально-психологічні чинники агресії підлітків» [7] розглядає соціально-психологічні особливості агресивної поведінки підлітків, а також аналізує ситуативні чинники агресивної поведінки.

Іншою науковою працею є стаття «Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання» [8]. У ній дослідник О. Качмар здійснив комплексний науково-теоретичний огляд вітчизняних і зарубіжних досліджень проблеми агресивності в підлітковому віці. На їх основі

науковець навів авторські рекомендації щодо профілактики та подолання підліткової агресивності.

Цікавою є стаття Ю. Гриб «Психологічні особливості впливу самооцінки на агресивність у юнацькому віці» [9] у якій детально описано психологічні особливості впливу самооцінки на рівень агресивності у юнацькому віці, а також здійснено детальне розмежування понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка».

Науковець І.В. Маркін у монографії «Агресивність як детермінанта насильницьких злочинів у різних теоріях» [10] розглядає проблему агресивності з позиції юридично-психологічного підходу, а також доходить висновку про те, що найчастіше причиною насильницького кримінального правопорушення стає агресивність особистості.

Одеська дослідниця І.С. Смазнова в монографії «Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс» [11] здійснює комплексне філософсько-правове дослідження проблеми агресивності і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства, особливостей змісту і значення цих феноменів, схожостей і відмінностей, способів взаємодії.

Зарубіжні науковці К.Л. Герц, К.А. Маклафлін та Л.М. Хатценбюлер у роботі «Порушення регуляції емоцій як механізм, що пов'язаний з впливом стресу і агресивною поведінкою підлітків» [12] акцентують увагу на тому, що не можна однозначно вважати агресивність соціально небезпечним явищем.

А.А. Шевченко та Т.В. Селюкова у статті «Особливості видів агресивної поведінки у курсантів та студентів НУЦЗУ з різним рівнем локусу контролю» [13] на основі емпіричного дослідження особливостей комунікативної агресивності у курсантів та студентів аналізують різні спрямованості локусу контролю.

Л.І. Казміренко та Н.М. Тужеляк у статті «Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі» [14] на основі аналізу філософських, релігійних і загальнобіологічних теорій агресії та агресивності описують моделі агресивних кримінально-протиправних проявів особистості.

В.С. Бліхар, Н.М. Калька та інші у статті «Юридико-психологічні аспекти верифікації та детекції брехні під час проведення поліграфологічних досліджень» [15] на основі результатів емпіричного дослідження описують особливості групи людей, які обманювали під час перевірки на поліграфі. Вченими за результатами дослідження було встановлено, що такі особи, з-поміж іншого, показали високий рівень прояву на таких шкалах як «спонтанна агресія» та «реактивна агресія».

Важливим, необхідним та одночасно надзвичайно актуальним нині видається дослідження статево-гендерного аспекту агресивності особистості. Адже в останні роки найважливішим з точки зору основних детермінант суспільного та особистісного розвитку стає саме гендерний вимір. Підставою для появи статево-гендерних досліджень є тривожність, спричинена сучасним протиставленням чоловіків та жінок.

Далі розглянемо дослідження, присвячені вивченню статево-гендерних відмінностей як провідних факторів прояву агресивності. Слід зазначити, що у значній своїй частині психологічних досліджень вивчення гендерних відмінностей зумовлює саме демонстрацію відмінності статей та обґрунтування цим різного ставлення до чоловіків та жінок.

Дослідниці О.Є. Разова та Є.В. Гудкова у статті «Гендерні особливості агресивної поведінки у підлітковому віці» [16] детально характеризують особливості агресивної поведінки серед дітей підліткового віку. Вони наводять теоретичні обґрунтування виникнення агресії, її сутності та факторах, які, так чи інакше, впливають на її виникнення. Також вони доходять висновку про те, що існують суттєві гендерні особливості і відмінності агресивної поведінки у підлітковому віці.

Цікавою видається стаття А.О. Пічугіної та Н.В. Іонової «Гендерні особливості прояву агресії у дітей старшого дошкільного віку» [17], у якій авторки розглядають проблему агресивності на прикладі дітей дошкільного віку.

Н.М. Калька та А.В. Шиделко у статті «Особливості чоловічої сексуальності: психологічний аспект» [18] здійснюючи теоретичний аналіз

індивідуально-психологічних особливостей у структурі чоловічої сексуальності доходять висновку про те, що чоловіча сексуальність містить більше компонентів агресії, адже сексуальна агресія є компонентом прояву загальної маскулінності чоловіка, відповідно до самоідентифікації.

Н.І. Самойленко у статті «Роль гендерного виховання у формуванні особистості школяра» [19] досліджує роль гендерного виховання у формуванні особистості школярів. Також зазначається, що розвиток гендерного підходу передбачає необхідність визнання того, що відмінності у поведінці чоловіків та жінок пов'язані з процесом соціалізації.

О.П. Фірманюк у роботі «Гендерні особливості агресивності підлітків як прояву їхніх внутрішньоособистісних конфліктів» [20] досліджує гендерні відмінності агресивності підлітків, які виражаються у їхніх внутрішньоособистісних конфліктах. Свої теоретичні тези дослідник підтверджує даними емпіричного дослідження.

Гендерні особливості агресивної поведінки особистості на прикладі працівників слідчих підрозділів дослідила у своїй роботі вітчизняна дослідниця О.А. Матвеева [21].

Цікавою є також стаття В. Котигорошко «Гендерні особливості агресивної поведінки у юнацькому віці» [22] у якій розглянуто гендерні аспекти агресивності, а також піддані аналізу результати багатьох досліджень, які свідчать про стирання відмінностей між жінками та чоловіками за деякими психологічним параметрам.

Отже, аналіз сучасної наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що агресивність особистості є складним та неоднозначним явищем. Внаслідок цього, науковці використовують різноманіття підходів до розуміння її сутності та особливостей. Це дає змогу сформулювати висновок про те, що явище агресивності особистості не є усталеним, а є багатоаспектним, динамічним, а його сутнісний сенс залежить від чинників зовнішнього середовища, а також історичних умов, в яких в певний час знаходиться суспільство. Окрім того, складність досліджуваного психологічного

феномену стає ще більше очевиднішою, у випадку його аналізу в призмі статево-гендерного аспекту, що пояснюється специфікою статево-гендерних ролей жінок та чоловіків.

1.2. Агресивність як системно-функціональна характеристика особистості: сутність, особливості, види та співвідношення з суміжними поняттями

За останні роки дослідники відзначають зростання кількості і рівня агресивних проявів, як нашої країні, так і у всьому світі. Підвищення агресивних проявів призводить до напруженої, нестійкої обстановки у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, що негативно впливає на особистісний розвиток і поведінку молодого покоління. Це зумовлює необхідність проведення теоретичного дослідження агресивності як системно-функціональної характеристики особистості.

Дійсно, проблема агресивності – одна з ключових у психології. Це обумовлено теоретичним інтересом дослідників до цього складного феномену, а також практичною значимістю, так як багато деструктивних і часто дуже руйнівні прояви в житті людей загалом пов'язані саме з агресивністю.

Взагалі, слово «агресія» (aggressio) у перекладі з латинської – напад. Це поняття з'явилося давно, однак його значення вважалося будь-якою активною поведінкою, як доброзичливою, так і ворожою. Набагато пізніше під агресією у вузькому значенні стали розуміти насильницькі загарбницькі дії.

В основному під агресією розуміється шкідлива поведінка. Причому в понятті «агресія» об'єднуються різні за формою та результатах акти поведінки, такі, як злі жарти, плітки, ворожі фантазії, деструктивні форми поведінки.

Г.О. Сінчук зазначає, що агресія є емоційним станом, що вирізняється афективними переживаннями гніву, імпульсивною поведінкою, прагненням заподіяти іншому моральну або фізичну травму. Тобто це деструктивна поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим нормам і правилам [23].

Вчені Огоренко В.В., Тимофєєв Р.М. та Шорніков А. В. наголошують на тому, що «агресія – це поведінка яка спрямована на адаптацію особистості через задоволення актуальної потреби в умовах стресу, фрустрації або депривації» [3,

с. 48]. Агресія – це дія, пов’язана з причиненням шкоди іншому. Агресію треба відрізнити від агресивності, яка є готовністю людини до проявів агресії [24].

Т.С. Кириленко зазначає, що «агресія – це певні ставлення особистості, які є стійкою індивідуальною характеристикою, що відображає схильність суб’єкта до демонстрації іншим переваги в силі» [25].

Слушно зазначає Н.В. Іонова про те, що агресія є основним джерелом труднощів у спілкуванні дітей один з одним, а на етапі підліткового віку може призводити до трагічних наслідків, таких як дитяча злочинність, деструктивна поведінка та суїцид [26, с. 312].

Хоча в деяких осіб агресія носить надзвичайно стійкий характер, дослідження говорять про те, що певна частина дітей та підлітків з проблемами, викликаними ранньою агресивною поведінкою, з часом все ж таки утримуються від прояву агресії. Навряд чи існує якась єдина причина розвитку агресивної поведінки у дитини; швидше, тут мають місце процеси множинної детермінації протягом усього розвитку.

Високий рівень агресії здатний перетворити особистість на досить конфліктного члена соціуму, нездатного нормально і адекватно взаємодіяти з іншими людьми. Як правило, це породжує часті конфлікти та агресивність як стійку межу особистості, а також зумовлює значне зниження адаптивних можливостей людини.

З іншого боку, агресія, яка позбавлена особистісної ворожості, може бути продуктивним фактором соціальної адаптації, сприяючи розвитку особистості та конструктивному «оновленню середовища». При правильному вихованні конструктивна агресія посилюється, стимулюючи особистість до творчого і гармонійного вдосконалення, а при помилках виховання – трансформується на делінквентну поведінку.

Для того, щоб існуючі класифікації видів агресії привести до однієї системи, виділимо наступні критерії:

- 1) мета;
- 2) форма прояву;

3) спрямованість агресії.

За метою агресія може бути: експресивна, ворожа інструментальна, доброякісна та злоякісна тощо.

За формами прояву виділяють активну та пасивну, фізичну та вербальну, пряму та непрямую агресії.

Залежно від спрямованості агресія поділяється на ауто- та гетероагресію.

На переконання М. Буюклі, нині суттєво зросли показники агресії в підлітковому середовищі, агресія яких може бути спрямована як на себе, так і на оточуючих. Така поведінка є негативною і шкодить майже всім сферам життєдіяльності особистості підлітка (конфлікти вдома і школі, зниження успішності в навчанні) [27, с. 19]. Слушною є також думка про те, що дана проблема є комплексною і потребує системного вирішення, а отже вона стосується як педагогів і психологів, так і батьків підлітків, працівників правоохоронних служб, інших суб'єктів. Окрім того, дуже важливо вчасно виявити причини агресивної поведінки [28, с. 11].

Отже, загалом можна сказати, що агресія – це цілеспрямована руйнівна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу, завдає фізичної шкоди людям або викликає у них психологічний дискомфорт.

Серед науковців прийнято розмежовувати поняття «агресія» (дія, прояв риси агресивності) і «агресивність» (особистісна риса, яка виражається в готовності людини до агресивної поведінки).

В цьому аспекті, агресивність як особистісна властивість має ряд складових, зокрема, поведінкову готовність до деструктивної поведінки та соціально-перцептивну готовність до інтерпретації подій навколишнього світу як ворожих («hostile attribution» у зарубіжній літературі) [29].

Слушно зазначає Н.В. Чуб про те, що агресивність, так само як і агресія, завжди обумовлена не однією, а багатьма причинами [6, с. 37].

Основною проблемою визначення агресивності є те, що цей термін передбачає великий спектр процесів. Наприклад, характеризуючи людину

агресивною, люди можуть говорити, що вона часто завдає образи оточуючим людям, або ж що вона принижує слабких, або, можливо, що вона відразу вступає в конфлікт, не знаючи подробиці певної ситуації.

У науковій літературі поняття агресивність описують так – це риса характеру, яка проявляється у негативному ставленні до всього, що оточує людину. Вона є вродженою ознакою людини та частіше за все спрямована на задоволення власних потреб. Агресивність як риса характеру має причини її виникнення та прояву [30, с. 16].

Також розглядають агресивність як свого роду реакцію на фрустрацію, що з'явилася від невиконання якоїсь певної мети. Окрім того, агресивність проявляється внаслідок емоції гніву (незадоволеності, злості) [31].

Агресивність розглядається як властивість особистості, що виражається у готовності до агресії, агресивної поведінки, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу.

Агресивність визначається як особистісна риса, яка проявляється у схильності людини до стрімкого розгортання стану агресії, до руйнівної поведінки [23].

Агресивність є потенційною характеристикою людини, яка може виступати у вигляді агресії, тобто в діях, у поведінці, метою якої є порушення або ж руйнування психологічного або фізичного особистого простору іншої особистості [32, с. 27].

Агресивність – це стійка характеристика особистості суб'єкта, яка відбиває його схильність до прояву поведінки, метою якого є прагнення заподіяти шкоду оточуючим, або прояву афективних станів, як-от агресія і гнів. Агресивність має особливе значення у формуванні сексуальності, домінантності, мотивації на досягнення та лідерство.

Агресивність як схильність до агресивної поведінки, зазвичай характеризується деструктивними тенденціями у сфері соціальних відносин, які також змінюються під впливом суспільства. Агресивність є частиною складнішої структури психічних показників індивіда.

Зазначається, що агресивність є стабільною характеристикою суб'єкта і відображає його схильність до певної поведінки, основна мета якої – завдати шкоди оточуючим або навколишньому середовищу. В свою чергу, агресія або агресивна поведінка є формою дій особистості, для якої є притаманною демонстрація переваги в силі, чим індивід прагне завдати шкоди іншим [13, с. 141].

Готовність суб'єкта до агресивної поведінки, на думку С.В. Березки та Т.В. Карпенко, ні що інше, як відносно стійка риса особистості – агресивність [4, с. 61].

На думку І.В. Маркіна, агресивність може використовуватись як засіб досягнення певної мети, вирішення конкретних завдань, як соціально схвалюваних, так і соціально не схвалюваних [10, с. 9].

Як стверджує О.А. Матвеева, агресивність є рисою характеру, що виражається у діях і вчинках, за допомогою яких встановлюють взаємини між людьми [21, с. 141].

І. Коваль зазначає, що «агресивність є однією з вроджених установок, що корениться в садистичної фазі лібідо» [33, с. 43].

Ю. Гриб зазначає, що агресивність є властивістю психіки кожної людини, і пояснює ступінь прояву агресії в поведінці особистості. Іншими словами – це внутрішня готовність особистості до агресивних дій [9, с. 24].

І.С. Смазнова зазначає, що агресивність допомагає особистості рухатися, розвиватися, адже має великий потенціал визволення енергії, яка часто стає причиною створення чогось нового, що дозволяє в певних випадках ототожнювати агресію з творчими проявами [34, с. 70].

Зазначимо, що агресивність особистості суттєво визначається і залежить від особливостей її індивідуального розвитку. Також вона залежить від віку, статі, оточення тощо.

Розуміння агресивності також залежить від теоретичної концепції в рамках якої розробляється ця категорія. Вирізняють психоаналітичний підхід, згідно з яким агресивна поведінка за своєю природою інстинктивна та неминуча.

Відповідно до екологічного підходу агресивність бере початок насамперед із уродженого інстинкту боротьби за виживання. У фрустраційній теорії агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Тобто агресивність виступає як реакція на фрустрацію, за якою агресія завжди є результатом дії фрустраторів, тобто непереборних бар'єрів, що стоять на шляху до мети і викликають стан розгубленості, або ж фрустрації. Останній теоретичний напрямок – це соціальна теорія, яка свідчить, що агресія є засвоєною поведінкою у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій та його соціальне підкріплення. Отже, одні теорії агресивності підкреслюють вплив природних факторів, інші – соціальних.

З позиції юридичної психології, агресивність розглядається як порівняно стійка межа індивіда. Вона є біологічно детермінованим феноменом, однак у соціальному середовищі характеризується етнокультурними нормами, установками, вимогами, ступенем соціалізації тощо [35, с. 276].

Отже, незважаючи на значні розбіжності щодо визначення агресивності, більшість фахівців у галузі соціальних наук розуміють під агресивністю форму поведінки, націлену на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті.

Агресивна поведінка є однією з форм реагування особистості на різноманітні несприятливі у фізичному та психічному плані життєві ситуації. Вона включає наступні компоненти: пізнавальний, емоційний, вольовий, поведінковий [4, с. 62].

Агресивна поведінка особистості розрізняється за інтенсивністю і формою вияву. Так, наприклад, вона може виражатися у демонстрації недобррозичливості і словесних образ (вербальна агресія), або ж у використанні грубої фізичної сили (фізична агресія) [5, с. 21].

На думку В. Ільїної агресивна свідомість стає причиною появи різних форм агресивної поведінки якою, наприклад, є хвастоці як демонстрація власної могутності й переваги. Окрім того, агресивність, вплітаючись у контекст культури, набуває й інших форм (ритуали, обряди), а також інших видів соціальної активності [36, с. 37].

Формування агресивності ґрунтується на певній організації перцептивних і розумових процесів. Так, агресивна людина специфічним чином сприймає і інтерпретує зовнішню дійсність [37, с. 399-402; 38].

Варто також констатувати різний ступінь прояву агресивності у різних людей (від фактично повної її відсутності до максимального її рівня). Так, повна відсутність агресивності у особистості стає причиною її податливості, відсутності власної точки зору та позиції. Поряд з тим, її надмірний розвиток починає визначати весь характер людини, роблячи її конфліктною, необґрунтовано агресивною. Тоді як максимальне вираження особистістю агресивності, взагалі, є патологією, вона набуває ознак жорстокості. Отже, допустимий рівень прояву агресивності є необхідним для адаптації та самоідентифікації особистості. Допустима та позитивно спрямована агресивність особистості розвиває її риси характеру, допомагає адаптуватися в навколишньому світі.

Актуальними залишаються пошуки причин агресивності. При цьому можна виділити два основні фактори:

- ✓ зовнішні фактори (вплив шуму, забруднення води, повітря, температурні коливання, велике скупчення людей, посягання на особистий простір, алкоголь, наркотики тощо);
- ✓ внутрішні фактори, що визначаються генетичною обумовленістю людини [39].

Існує ціла низка теорій та моделей виникнення агресії та агресивності, серед яких можна виділити наступні: психодинамічна теорію З. Фрейда [40], фрустраційна теорія [3], теорія аверсійно-стимульованої агресії [41], теорія агресії Адлера, соціодинамічна теорія агресивності Хорні [42], когнітивна модель агресії [41], афективно-динамічна модель агресивності [24], модель агресивної поведінки залежно від рівня фізіологічного збудження [43], теорія оперантного обумовлення агресії [44], еволюційно-психологічна модель агресивної поведінки [45] та інші.

Н.М. Калька та О.В. Васільєва однією з причин агресивності особистості називають деструктивний вплив сім'ї, який виявляється у порушенні міжособистісних стосунків, використанні дисгармонійних типів виховання, психолого-педагогічній неграмотності батьків тощо [2, с. 29].

Я.С. Андрушко та Х.П. Довгань вважають, що психологічна проблема агресивності виникає в процесі соціалізації особистості. В свою чергу, людина, як істота соціальна, схильна до впливу суспільно-небезпечних поведінкових виявів, в основі яких лежить агресія. Вчені додають, що ХХІ століття знаменується збільшенням числа дій насильницького характеру, які одночасно поєднані з жорстокістю, знущанням над людиною тощо [46, с. 16-17]. Від себе додамо, що особливо це є актуально в сучасних умовах російського воєнного вторгнення на територію нашої держави.

Відмінність дефініцій «агресія» та «агресивність» зумовлює наступні важливі наслідки:

- 1) не всі агресивні дії суб'єкта є свідченням його агресивності;
- 2) агресивність особистості не завжди проявляється в явно вираженій агресії (агресивних діях).

Отже, сама по собі агресивність не є достатньою підставою для того, щоби вважати особистість соціально небезпечною, оскільки, по-перше, існуючий зв'язок між агресією та агресивністю є неоднозначним, а, по-друге, акт агресії часто може і не носити соціально небезпечний характер.

Вирізняють різні риси особистості, пов'язані з проявами агресивності. Виражена тривожність у структурі індивідуальних особливостей агресивних підлітків часто може впливати на рівень агресії. Люди з високим рівнем тривожності часто почуваються незручно, скуто, безпорадно. Почуття сорому пов'язане з гнівом та агресією: чим частіше люди відчують почуття сорому в процесі взаємодії з іншими, тим вище їх схильність до агресивного реагування.

Агресивність може виступати як:

- ✓ засіб досягнення якоїсь значущої мети;

- ✓ спосіб психічної розрядки, заміщення, задоволення блокованої потреби та перемикання діяльності;
- ✓ спосіб задоволення потреб у самореалізації та самоствердженні.

3. Фрейд виділив наступні види агресивності: імпульсна жорстокість, садизм та деструктивність [47, с. 4]. Також виділяють конструктивну і деструктивну агресивність. Конструктивна агресивність – це активний інтерес до всього що відбувається у світі, встановлення продуктивних міжособистісних відносин і здатність підтримувати їх. Тоді як деструктивна агресивність характеризується ворожістю, конфліктністю, злопам'ятністю, руйнівними тенденціями, психічним насильством, мстивістю та садизмом.

Таким чином, аналіз теоретико-емпіричних досліджень проблеми агресивності особистості продемонстрував, що вивчення цієї проблеми вимагає чіткого розмежування таких понять як «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка». Було встановлено, що агресивність – це особистісна риса, яка проявляється у схильності людини до стрімкого розгортання стану агресії, до руйнівної агресивної поведінки, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу.

Агресивність як схильність до агресивної поведінки характеризується деструктивними тенденціями у сфері соціальних відносин, які також змінюються під впливом суспільства. Вона є вродженою ознакою людини та частіше за все спрямована на задоволення власних потреб. До того ж, агресивність має особливе значення у формуванні сексуальності, домінантності, мотивації на досягнення та лідерство.

Агресивність як риса характеру має причини її виникнення та прояву. Однією з причин агресивності особистості є деструктивний вплив сім'ї, який виявляється у порушенні міжособистісних стосунків, використанні дисгармонійних типів виховання, психолого-педагогічній неграмотності батьків тощо. Перконалися, що агресивність особистості суттєво визначається і залежить від особливостей її індивідуального розвитку. Також вона залежить від віку, статі, оточення тощо.

Дійшли висновку, що відмінність дефініцій «агресія» та «агресивність» зумовлює наступні важливі наслідки: 1) не всі агресивні дії суб'єкта є свідченням його агресивності; 2) агресивність особистості не завжди проявляється в явно вираженій агресії (агресивних діях). Отже, сама по собі агресивність не є достатньою підставою для того, щоби вважати особистість соціально небезпечною, оскільки, по-перше, існуючий зв'язок між агресією та агресивністю є неоднозначним, а, по-друге, акт агресії часто може і не носити соціально небезпечний характер.

1.3. Статеві-гендерні особливості проявів агресивності особистості

Сучасність характеризується великою кількістю прикладів прояву агресивності, як серед дівчат, так і серед хлопців. Тому останнім двадцятиліттям предметом досліджень вчених стали статево-гендерні аспекти агресивності. Попри це, традиційно так склалося, що агресивність здебільшого вивчається без урахування статево-гендерного аспекту, в той час, коли численні сучасні дослідження наголошують на важливості врахування саме цього аспекту досліджуваної проблематики.

Зазначимо, що термін «гендерний» стає все більш поширеним і відноситься до різних соціальних аспектів гендерних відмінностей. Вчені, які займаються гендерними дослідженнями, вивчають також особливості соціальних ролей чоловіків та жінок.

Гендер (англ. gender – «стать», від лат. genus – «рід») – соціально-психологічна та соціокультурна характеристика особистості, через призму якої тлумачаться ролі чоловіка і жінки як особистостей [48, с.1].

Гендер – це соціальна стать, яка визначає поведінку людини в суспільстві і те, як ця поведінка сприйматиметься. А також, це така поведінка статей, яка визначається відносинами з оточуючими людьми: батьками, колегами, друзями, однокласниками, випадковими перехожими тощо.

На відміну від біологічної статі гендер – це соціокультурна стать, соціокультурний конструкт, створений самим суспільством. Чоловіком або жінкою людина народжується, а гендер інтегрується у свідомість через систему виховання, традиції та звичаї, соціальні, правові та етичні норми. На відміну від практичної незмінності статевого диморфізму, гендер – категорія мінлива, вона розвивається разом із розвитком соціуму. Її зміст залежить рівня культури конкретного суспільства, у якому вона (категорія) формується.

Агресія у будь-якому напрямку сама по собі є відхиленням від «нормальної» поведінки. Гендерна агресія, також може сприйматися іншими як

відхилення від «норми». Гендер визначається як соціальна стать індивіда, що включає в себе комплекс властивостей, властивих маскулінності та фемінінності.

Зауважимо, що у багатьох теоретичних концепціях, а також у практичній діяльності спроби пояснення статево-гендерного аспекту агресивності дуже суперечливі, що ускладнює розуміння феномену агресивності як такого.

Останнім часом результати багатьох досліджень констатують розмивання відмінностей між представниками жіночої та чоловічої статі за низкою психологічних параметрів. Гендерні особливості прояву агресивності не завжди чітко простежуються, як це було кілька десятиліть тому. Наприклад, у ряді випадків можемо спостерігати набагато вищий рівень фізичної агресії у представниць жіночої статі, і це вже не викликає таку категоричну засуджувальну реакцію, яку ми однозначно констатували б раніше.

Абсолютно очевидним є той фактор, що спотворене сприйняття гендерних відмінностей в агресії спирається на протиправні насильницькі дії саме чоловіків, які більшою мірою виступають як гвалтівники та вбивці. Крім цього, низка дослідників припускають, що високий рівень тестостерону в крові, характерний для чоловіків, робить їх агресивнішими, ніж жінки. Разом з тим, достовірних експериментальних доказів наявності в людини зв'язку між тестостероном і проявом агресії не існує.

У більшості наукових досліджень, вищі показники агресивності притаманні саме для чоловіків, однак є науковці, які з цим твердженням зовсім не згодні та активно заперечують його. Наприклад, Т. Тігер емпірично довів, що до шести років відмінності між статями відсутні, і лише згодом виникають відмінності, які є наслідком статево-рольового виховання [46, с. 23].

Науковці А. Фродо та Дж. Маколей так само не згодні з твердженням про вищий рівень агресивності у осіб чоловічої статі і пояснюють це тим, що жінки є значно емоційнішими, емпатійнішими, а, отже, в них більш загострене почуття тривоги, що стає причиною пригнічення агресивних тенденцій. Додатково зазначається, що жінки не менше схильні до агресії за чоловіків, якщо вважають,

що їхні дії правильні і справедливі, або ж коли впевнені, що не понесуть жодної відповідальності [46, с. 23].

Вивчаючи гендерні відмінності Е. Маккобі і К. Джеклін дійшли висновку, що агресія – це єдина соціальна поведінка, для якої існують докази про явні статево-гендерні відмінності [49, с. 9].

О. Кікінеджи та Т. Говорун переконані, що головною причиною розбіжностей у формах вияву агресивності у чоловіків та жінок є саме гендер [50, с. 74].

Вчені зазначають, що гендерна соціалізація чоловіків є визначальним чинником для розвитку агресивності та активності, тоді як у жінок, навпаки – пасивності, підкорення тощо. До прикладу, частіше, суспільство з осудом віднесеться до агресивних проявів саме жінок, а у випадку чоловіків – таку поведінку можуть навіть схвалити. Це стає причиною того, що у жінок проявляється більше непряма агресія, що носить вербальний характер. Тому жінки частіше переживають депресію, тривожність, а чоловіки – не так сильно схильні до тривожності та депресій [46, с. 17].

Також зазначається, що чоловіки частіше схильні до прямої та непрямой фізичної агресії, а жінки – до непрямой вербальної агресії [46, с. 23].

І.В. Чугай зазначає, що чоловікам найбільше власива фізична агресія, а вже потім вербальна, непряма, а також негативізм і роздратованість. Тоді як особам жіночої статі найбільше характерна вербальна агресія, а вже потім роздратування, фізична агресія, негативізм, непряма агресія. Тобто у жінок значно менше виражена схильність до фізичної агресії, ніж у чоловіків [51].

Як слушно зазначають Н.М. Калька та А.В. Шиделко, «чоловіча сексуальність містить більше компонентів насилля й агресії, оскільки сексуальна агресія є компонентом прояву загальної маскулінності чоловіка, відповідно до самоідентифікації» [18, с. 98].

Зарубіжні вчені Р. Берон і Д. Річардсон дійшли висновку, що жінки, на відміну від чоловіків, ознаку домінування у свого потенційного партнера вважають привабливою рисою [52]. Вважаємо, що афективна сфера в чоловіків

та жінок фактично однакова, попри це, через різні гендерні ролі, вони схильні виражати свої емоції та почуття по-різному.

Зазначимо, що існуючі гендерні стереотипи суттєво впливають на поведінку осіб в конфліктних ситуаціях. Так, науковці П.П. Горностай, О.Л. Вознесенська, І.В. Грибенко пов'язують гендерні стереотипи з конфліктністю людей і зазначають, що найчастіше чоловікам властива більша агресивність та домінантність, тоді як жінкам – більша емоційність та менша агресивність [53].

Більшості існуючих у сучасній психології теорій агресивності не суперечить ідея про взаємозв'язок агресії з тими чи іншими конкретними стійкими поведінковими патернами чи певними характерологічними типами. В підлітковому віці як у хлопчиків, так і у дівчаток існують вікові періоди з більш високим та нижчим рівнем прояву агресивної поведінки.

Встановлено, що у хлопчиків є два піки прояву агресії: 12 років та 14-15 років. У дівчаток також виявляються два піки: 11 років та 13 років. Окрім того, якщо у 10-11-річних підлітків переважають прояви фізичної агресії, то з дорослішання у підлітків у віці 14-15 років на перший план виходить вербальна агресія. Можна також відзначити, що у молодшому віці (10-11 років) між різними формами агресії існує досить слабка диференціація, тобто різниця між ними зовсім невелика.

Варто зазначити, що у поведінці дівчат підліткового віку простежується свого роду «бунт» по відношенню до виконання заготованої суспільством для них ролі матері і господині. Він проявляється в тому, що дівчатка починають багато в чому копіювати чоловічі ознаки, такі як: агресивність, орієнтованість на себе, незалежність. До того ж, агресивність у дівчат підліткового віку набуває переважно зловмисний характер, тоді як у хлопців – демонстраційний [56, с. 235-238].

Відома психологиня Т.В. Калініна пропонує розглядати гендерну проблему агресивності як проблему культури. На її думку, культурні норми мають відношення до статусу статей і виявляються на соціальному рівні, однак вони є особливим типом нормування – таким, на підставі якого виникають як

статус, так і соціальні норми [49]. Вплив культурних норм на становлення гендерної ідентичності, проявляється, передусім, у тому, що на повсякденному рівні чоловіки представлені агресивнішими ніж жінки. Це пояснюється тим, що чоловікові історично було властиве домінування, наполегливість, прояв агресії (по-перше, полювання, по-друге, природний відбір, розмноження – навіть зараз багато жінок хочуть бачити як супутник «сильного» чоловіка), а жінок навпаки рррозглядають «слабкими» створіннями, миролюбними та лагідними (історично – зберігачами вогнища, «вихователями» дітей).

Таким чином, стало зрозуміло, що у багатьох теоретичних концепціях, а також у практичній діяльності спроби пояснення статево-гендерного аспекту агресивності дуже суперечливі, що ускладнює розуміння феномену агресивності як такого. В свою чергу, аналіз наукової психолого-педагогічної літератури показав, що гендерні відмінності у проявах агресивності особистості можуть бути обумовлені наявністю різного особистісного досвіду та впливом різних інститутів соціалізації, з якими стикається чи не стикається людина протягом життя.

Вважаємо, що афективна сфера в чоловіків та жінок фактично однакова, попри це, через різні гендерні ролі, вони схильні виражати свої емоції, почуття та агресію по-різному.

Дійшли висновку, що для представників чоловічої статі кращі ролі, в яких потрібен прояв агресії, при цьому вони набувають навичок та досвіду агресивних дій. Для більшості представників жіночої статі, навпаки, агресивність абсолютно недоречна і викликає почуття провини та тривоги через свою несумісність із спрямованістю жіночої ролі на ніжність та турботу про інших. Окрім того, часто жінки, на відміну від чоловіків, ознаку домінування у свого потенційного партнера вважають привабливою рисою. Поряд з тим, результати багатьох досліджень констатують сучасне розмивання відмінностей між представниками жіночої та чоловічої статі за низкою психологічних параметрів. В свою чергу, гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються, як це було кілька десятиліть тому.

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумки до першого розділу, варто зазначити наступне.

1. Аналіз сучасної наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що агресивність особистості є складним та неоднозначним явищем. Внаслідок цього, науковці використовують різноманіття підходів до розуміння її сутності та особливостей. Це дає змогу сформулювати висновок про те, що явище агресивності особистості не є усталеним, а є багатоаспектним, динамічним, а його сутнісний сенс залежить від чинників зовнішнього середовища, а також історичних умов, в яких в певний час знаходиться суспільство. Окрім того, складність досліджуваного психологічного феномену стає ще більше очевиднішою, у випадку його аналізу в призмі статево-гендерного аспекту, що пояснюється специфікою статево-гендерних ролей жінок та чоловіків.

2. Дійшли висновку, що вивчення проблеми агресивності особистості вимагає чіткого розмежування таких понять як «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка». Було встановлено, що агресивність – це особистісна риса, яка проявляється у схильності людини до стрімкого розгортання стану агресії, до руйнівної агресивної поведінки, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу.

3. Агресивність як схильність до агресивної поведінки характеризується деструктивними тенденціями у сфері соціальних відносин, які також змінюються під впливом суспільства. Вона є вродженою ознакою людини та частіше за все спрямована на задоволення власних потреб. До того ж, агресивність має особливе значення у формуванні сексуальності, домінантності, мотивації на досягнення та лідерство.

4. Агресивність як риса характеру має причини її виникнення та прояву. Однією з причин агресивності особистості є деструктивний вплив сім'ї, який виявляється у порушенні міжособистісних стосунків, використанні дисгармонійних типів виховання, психолого-педагогічній неграмотності батьків

тощо. Переконалися, що агресивність особистості суттєво визначається і залежить від особливостей її індивідуального розвитку. Також вона залежить від віку, статі, оточення тощо.

5. Дійшли висновку, що відмінність дефініцій «агресія» та «агресивність» зумовлює наступні важливі наслідки: 1) не всі агресивні дії суб'єкта є свідченням його агресивності; 2) агресивність особистості не завжди проявляється в явно вираженій агресії (агресивних діях). Отже, сама по собі агресивність не є достатньою підставою для того, щоби вважати особистість соціально небезпечною, оскільки, по-перше, існуючий зв'язок між агресією та агресивністю є неоднозначним, а, по-друге, акт агресії часто може і не носити соціально небезпечний характер.

6. Стало зрозуміло, що у багатьох теоретичних концепціях, а також у практичній діяльності спроби пояснення статево-гендерного аспекту агресивності дуже суперечливі, що ускладнює розуміння феномену агресивності як такого. В свою чергу, аналіз наукової психолого-педагогічної літератури показав, що гендерні відмінності у проявах агресивності особистості можуть бути обумовлені наявністю різного особистісного досвіду та впливом різних інститутів соціалізації, з якими стикається чи не стикається людина протягом життя.

7. Дійшли висновку, що для представників чоловічої статі кращі ролі, в яких потрібен прояв агресії, при цьому вони набувають навичок та досвіду агресивних дій. Для більшості представників жіночої статі, навпаки, агресивність абсолютно недоречна і викликає почуття провини та тривоги через свою несумісність із спрямованістю жіночої ролі на ніжність та турботу про інших. Поряд з тим, результати багатьох досліджень констатують сучасне розмивання відмінностей між представниками жіночої та чоловічої статі за низкою психологічних параметрів. В свою чергу, гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються, як це було кілька десятиліть тому.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-ГЕНДЕРНОГО АСПЕКТУ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Завдання дослідження та психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей агресивності особистості

Здійснивши детальний теоретичний аналіз статево-гендерних особливостей агресивності особистості, виникла гостра необхідність у проведенні їхнього емпіричного дослідження.

Виявлені в ході теоретичного дослідження проблеми та розбіжності думок науковців щодо деяких питань, що стосуються статево-гендерних особливостей агресивності особистості, стали причиною для формування гіпотези емпіричного дослідження з метою їх подальшого підтвердження або ж спростування.

Переконанні, що це дасть змогу внести певну ясність у велику кількість існуючих нині протиріч, пов'язаних з статево-гендерними особливостями особистості, а також послугує основою для розробки рекомендацій та пропозицій щодо психологічної профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей. Тому доречність, важливість, актуальність та потенційна наукова цінність емпіричного дослідження по вивченню статево-гендерних особливостей агресивності особистості не викликає жодних сумнівів.

Отже, основною метою другого розділу бакалаврської роботи є емпіричне дослідження статево-гендерного аспекту особливостей агресивності особистості, а також розробка на його основі рекомендацій щодо психологічної профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.

Дана мета стала причиною виокремлення наступних завдань емпіричного дослідження:

1. Сформувані психодіагностичний інструментарій та завдання емпіричного дослідження для вивчення особливостей агресивності особистості.

2. Провести емпіричне дослідження по вивченню особливостей агресивності особистості та здійснити інтерпретацію його результатів.
3. Розробити рекомендації щодо психологічної профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.

Гіпотеза дослідження:

1) рівень агресивності у осіб чоловічої статі є значно вищим, ніж у осіб жіночої статі;

2) існують гендерні відмінності у прояві та формах агресивності (зокрема, особам з маскулініними характеристиками ідентичності особистості найбільше властива фізична агресія, роздратування, негативізм, а менш властива – вербальна агресія, почуття провини; особам з фемінініними характеристиками ідентичності найбільше властива вербальна агресія, почуття провини менш властива – фізична агресія, роздратування і негативізм);

3) гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевої особливості агресивності, тобто можна констатувати певне розмивання відмінностей між представниками маскуліності та фемініності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності.

Для досягнення поставленої мети, вирішення сформованих завдань та для еспериментальної перевірки гіпотези бакалаврської роботи, були використані теоретичні (аналіз, синтез, систематизація, класифікація, порівняння, індукція, дедукція, дослідження психологічної літератури) та емпіричні методи (експеримент, спостереження, бесіда, тестування, анкетне Інтернет-опитування, математико-статистичні методи обробки отриманих даних тощо).

Вибір даного комплексу методів обумовлений специфікою предметної сфери емпіричного дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості та особливостями респондентів.

Тестування респондентів було організовано в індивідуальній та дисанційній формі і, з метою отримання достовірних та всебічних результатів емпіричного дослідження статево-гендерних особливостей агресивності

особистості, було сформовано та в подальшому використано наступний психодіагностичний інструментарій:

- 1) Авторська анкета для визначення рівня агресивності особистості (Додаток А);
- 2) Методика дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем (Додаток Б) [57];
- 3) Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького) (Додаток Г) [58];
- 4) Методика діагностики комунікативної агресивності В. Бойка [59].

Далі лаконічно охарактеризуємо суть кожної з обраних нами методик.

1) Авторська анкета для визначення рівня агресивності особистості.

Нами було розроблено авторську анкету для визначення рівня агресивності особистості, в якій респондентам пропонувалося ознайомитися з пропонованими твердженнями і обрати один з трьох варіантів відповіді: а) повністю згоден(-на); б) не зовсім згоден(-на); в) зовсім не згоден(-на).

Її основною ціллю було визначення рівня агресивності респондентів (низький, середній, високий рівень).

Інтерпретація. Переважання серед відповідей респондента варіанта а) «повністю згоден(-на)» свідчить про наявність низького рівня агресивності особистості; переважання серед відповідей варіанта б) «не зовсім згоден(-на)» демонструє середній рівень агресивності особистості; переважання серед респондента відповідей варіанта в) «зовсім не згоден(-на)» підтверджує наявність високого рівня агресивності особистості.

Анкету розміщено в Додатку А.

2) Методика дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем.

Методика була запропонована Сандрою Бем для діагностики психологічної статі і визначає ступінь андрогінності, маскулінності та фемінінності особистості.

Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне із яких респондент відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність чи відсутність у себе певних якостей.

На підставі отриманих даних виділяють чотири статево-рольових типи:

1. маскулінний – високі показники маскулінності та низькі – фемінінності;
2. фемінінний – високі показники фемінінності та низькі – маскулінності;
3. андрогінний – високі показники як маскулінності, так і фемінінності;
4. недиференційований – низькі показники маскулінності та фемінінності.

Маскулінність – це набір соціально-психологічних якостей, форм поведінки та практик, які потрібні для того, щоб ідентифікувати людину як чоловіка.

Фемінінність або фемінінність – це набір соціально-психологічних якостей, форм поведінки та практик, які потрібні для того, щоб ідентифікувати людину як жінку.

Андрогінність – це показник, відповідно до якого людина не підходить під визначення ні маскулінної, ні фемінінної гендерної ролі, що сформувалася в тому суспільстві, де вона знаходиться. Багато андрогінів ідентифікують себе як ментально перебуваючі між чоловіком і жінкою або ж безстатеві.

Опитувальник представлено в Додатку Б, а його електронну онлайн-версію за посиланням: URL: <https://psytests.org/personal/bem-run.html> [57].

3) Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького).

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – А. Дарки – це одна із найбільш відомих діагностичних процедур вивчення агресивних проявів особистості.

Методика дозволяє визначити виразність різних видів агресивності, а також індекси агресивності та ворожості.

Її перевагою є високий рівень формалізації, який дозволяє проводити оперативну діагностику агресивних проявів у підлітків з кількісно вираженим результатом.

Опитувальник визначає такі види реакцій:

- 1) фізична агресія;
- 2) непряма агресія;
- 3) роздратування;
- 4) негативізм;
- 5) образа;
- 6) підозрілість;
- 7) вербальна агресія;
- 8) почуття провини.

Кожна з 8 реакцій має 5 умовних рівнів:

0-2 – низький

3-4 – середній

5-6 – підвищений

7 – високий

8-10 – дуже високий.

Опитувальник представлено в Додатку Г, а його електронна онлайн-версія доступна за посиланням: URL: <https://psytests.org/aggression/bussdurkee-run.html> [58].

4) Методика діагностики комунікативної агресивності В. Бойка.

Методика діагностики комунікативної агресивності, запропонована Віктором Бойком, дозволяє вивести «індекс агресії» з урахуванням 11 параметрів, кожен із яких оцінюється окремо. Відмінністю даної методики є не тільки доступність, але і широта та інтегральність діагностичного діапазону. Крім тонких форм проявів агресивності, методика виділяє потребу у ній, ступінь агресивного зараження, здатність до гальмування, способи перемикання агресивності.

Електронна онлайн-версія опитувальника доступна за посиланням: URL: <https://psytests.org/boyko/aggression.html> [59].

Таким чином, в даному підрозділі нами було сформовано та детально охарактеризовано завдання емпіричного дослідження та психодіагностичний

інструментарій для вивчення статево-гендерних особливостей агресивності особистості. В наступному підрозділі буде всебічно описано організацію і проведення емпіричного дослідження по вивченню особливостей агресивності особистості, а також буде здійснено інтерпретацію його результатів.

2.2. Організація, проведення та інтерпретація результатів дослідження по вивченню особливостей агресивності особистості

Базою емпіричного дослідження по вивченню статево-гендерних особливостей агресивності особистості виступила Середня загальноосвітня школа № 42 м. Львова (вулиця Каштанова, 9, Личаківський район, Львів, Львівська область, Україна, 79000; тел.: (032)2712226; e-mail: skool42@ukr.net).

У емпіричному дослідженні взяли участь учні 9-11 класів з різним рівнем навчальної успішності у загальній кількості – 50 осіб (25 хлопців та 25 дівчат). Вибірка репрезентативна.

Вибір респондентами саме підлітків – не випадковий, адже проблема агресивності є особливо гострою саме у підлітковому віці, коли в особистості відбуваються значні зміни у психічному, соціальному та фізичному розвитку. Підлітки прагнуть бути самостійними та дорослими, однак нестабільність їхньої психіки зумовлює ризик зростання різноманітних деформацій та відхилень індивідуального розвитку.

Це той період, коли ситуації, що виникають внаслідок впливу зовнішніх та внутрішніх умов розвитку, можуть вплинути на особистість підлітка та порушити нормальне становлення особистісних особливостей, що може створити ґрунт для появи та вираження агресивності. До того ж, труднощі, які виникають в процесі формування самооцінки осіб підліткового віку, часто проявляються в їх агресивній поведінці. Поряд з тим, агресивність, яка позбавлена особистісної ворожості, може виступати продуктивним чинником соціальної адаптації особистості, цим самим сприяючи її розвитку особистості та конструктивному «оновленню середовища».

Середній вік осіб, які взяли участь в емпіричному дослідженні по виявленню статево-гендерних особливостей агресивності особистості – 15,5 років.

Підліткам-респондентам пропонувалося пройти різні анкети і опитувальники, які побудовані на відповідних їм методиках, обраних нами для емпіричного дослідження.

Зазначимо, що метод анкетування дозволяє зберегти анонімність респондентів, що сприятиме отриманню найбільш чесних відповідей, а також дасть можливість провести емпіричне дослідження оперативніше, в порівнянні з деякими іншими методами, тому що можна включати в роботу велику кількість осіб одночасно.

В свою чергу, онлайн-анкетування і онлайн-опитування має ще більше переваг за традиційну форму. Окрім того, в такому разі для обробки результатів опитування потрібно менше часу, і можна охопити за порівняно короткий термін більшу кількість респондентів, а також важливо те, що підлітки проводять велику кількість часу вдома, тому домашня обстановка для них найбільш сприятлива.

Це стало однією із причин вибору нами саме такої форми проведення опитування в рамках емпіричного дослідження. Однак це була не основна причина. Через те, що більшість часу проведення емпіричного дослідження припав на той період, коли учні знаходилися на дистанційному навчанні у зв'язку з пандемією коронавірусу COVID-19, а також з тим, що починаючи з 24 лютого 2022 року відбулося російське воєнне вторгнення на територію України, можливість масового анкетування та опитування учнів в традиційній очній формі була зведена до мінімуму, більшість методик апробувалися дистанційно за допомогою електронних онлайн-опитувальників.

Після чого підлітки-респонденти надсилали свої результати на нашу електронну пошту або в мережі Instagram, Viber та Telegram. Їхні відповіді збиралися, систематизувалися і аналізувалися, а на їх основі формувалися відповідні висновки, що дало змогу на заключному етапі розробити відповідні рекомендації і пропозиції щодо психологічної профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей.

Для обробки результатів емпіричного дослідження використовувалися методи математичної статистики (переведення у відсотки, побудова таблиць, діаграм тощо). Зокрема, було використано програму SPSS Statistics [60].

Далі охарактеризуємо та проаналізуємо результати кожної з обраних нами методик по визначенню статево-гендерних особливостей агресивності особистості.

1) Авторська анкета для визначення рівня агресивності особистості.

Аналізуючи результати авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості, ми отримали результати, які репрезентуємо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати відповідей респондентів на твердження авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості

	повністю згоден (-на)	не зовсім згоден(-на)	зовсім не згоден (-на)
1. Вважаю, що кривдити не можна нікого, ніде і ні за яких обставин.	18 дівчат 15 хлопців	6 дівчат 8 хлопців	1 дівчина 2 хлопці
2. Думаю, що брати участь в агресивних діях чи проявах так само погано, як бути їхнім ініціатором.	13 дівчат 8 хлопців	10 дівчат 12 хлопців	2 дівчини 5 хлопців
3. Я завжди відмовляюся від поведінки агресора та (або) учасника агресивних дій.	21 дівчина 15 хлопців	3 дівчини 6 хлопців	1 дівчина 4 хлопці
4. Я завжди встаю на бік жертви агресії.	22 дівчини 14 хлопців	2 дівчини 7 хлопців	1 дівчина 4 хлопці
5. Я завжди вибираю правильні стратегії поведінки – реагування на агресію (гумор, уникнення, компроміс тощо).	16 дівчат 10 хлопців	8 дівчат 10 хлопців	1 дівчина 5 хлопців
6. Я відмовляюся від помсти – не відповідаю агресією на агресію.	22 дівчини 8 хлопців	1 дівчина 10 хлопців	2 дівчини 7 хлопців
7. Я завжди поводжу себе ввічливо з усіма людьми.	16 дівчат 5 хлопців	5 дівчат 10 хлопців	4 дівчини 10 хлопців

8. Я готовий(-ва) повідомити вчителю, батькам та іншим дорослим про випадки агресивної поведінки, якщо я та мої друзі не можемо впоратися з агресією самотійно.	19 дівчат 9 хлопців	4 дівчини 9 хлопців	2 дівчини 7 хлопців
9. Я намагаюся підтримувати людей, яких ображають, заступаюся за них.	19 дівчат 17 хлопців	4 дівчини 7 хлопців	1 дівчина 1 хлопець
10. Думаю, що будь-який конфлікт, якщо захотіти, можна вирішити мирним шляхом.	23 дівчини 18 хлопців	2 дівчини 3 хлопці	0 дівчат 4 хлопці
11. Я ніколи не зможу образити тварину.	23 дівчини 14 хлопців	1 дівчина 9 хлопців	1 дівчина 2 хлопці
12. Я ніколи не підвищував(-ла) голос у суперечці зі старшими.	3 дівчини 2 хлопці	11 дівчат 12 хлопців	11 дівчат 11 хлопців
13. Я зможу пробачити людину, яка мене образила.	22 дівчини 16 хлопців	2 дівчини 5 хлопців	1 дівчина 4 хлопці
14. Вважаю, що не можна досягати своєї мети будь-якими способами.	15 дівчат 11 хлопців	5 дівчат 5 хлопців	5 дівчат 9 хлопців
15. Серед моїх друзів і знайомих немає тих, хто характеризується агресивністю.	3 дівчини 2 хлопці	15 дівчат 13 хлопців	7 дівчат 10 хлопців

Далі, провівши відповідні математичні розрахунки, обчислимо середнє значення і визначимо рівні агресивності у відсотковому співвідношенні відповідно до нашої Анкети.

Отже, отримали наступні результати:

- ✓ Низький рівень агресивності – 68% дівчат та 44% хлопців.
- ✓ Середній рівень агресивності – 21% дівчат та 37% хлопців.
- ✓ Високий рівень агресивності – 11% дівчат та 19% хлопців.

Відобразимо це графічно на рис. 2.1.

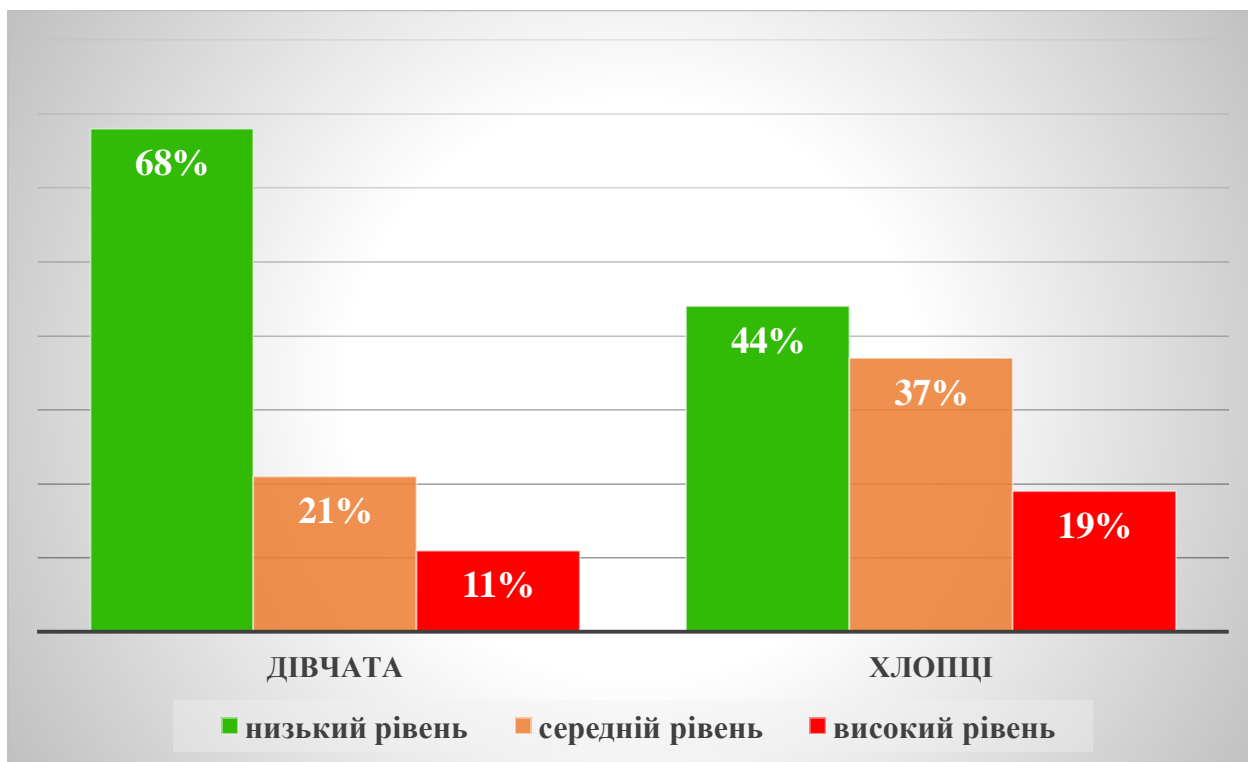

Рис. 2.1. Рівні агресивності підлітків відповідно до авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості

Отже, можемо констатувати, що відповідно до Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості, рівень агресивності хлопців є значно вищим від рівня агресивності дівчат. Адже високому та середньому рівню відповідають аж 56% хлопців, тоді як серед дівчат цей відсоток становить всього 32%. Відповідно і низькому рівню агресивності відповідають 68% дівчат, проти всього лише 44% хлопців.

2) Методика дослідження «маскуліності-фемінності» Сандри Бем.

Вираженість гендерних особливостей у підлітків за методикою дослідження «маскуліності-фемінності» Сандри Бем представлена в табл 2.2. та на рис. 2.2. Для зручного порівняння кількісні дані були представлені у відсотках.

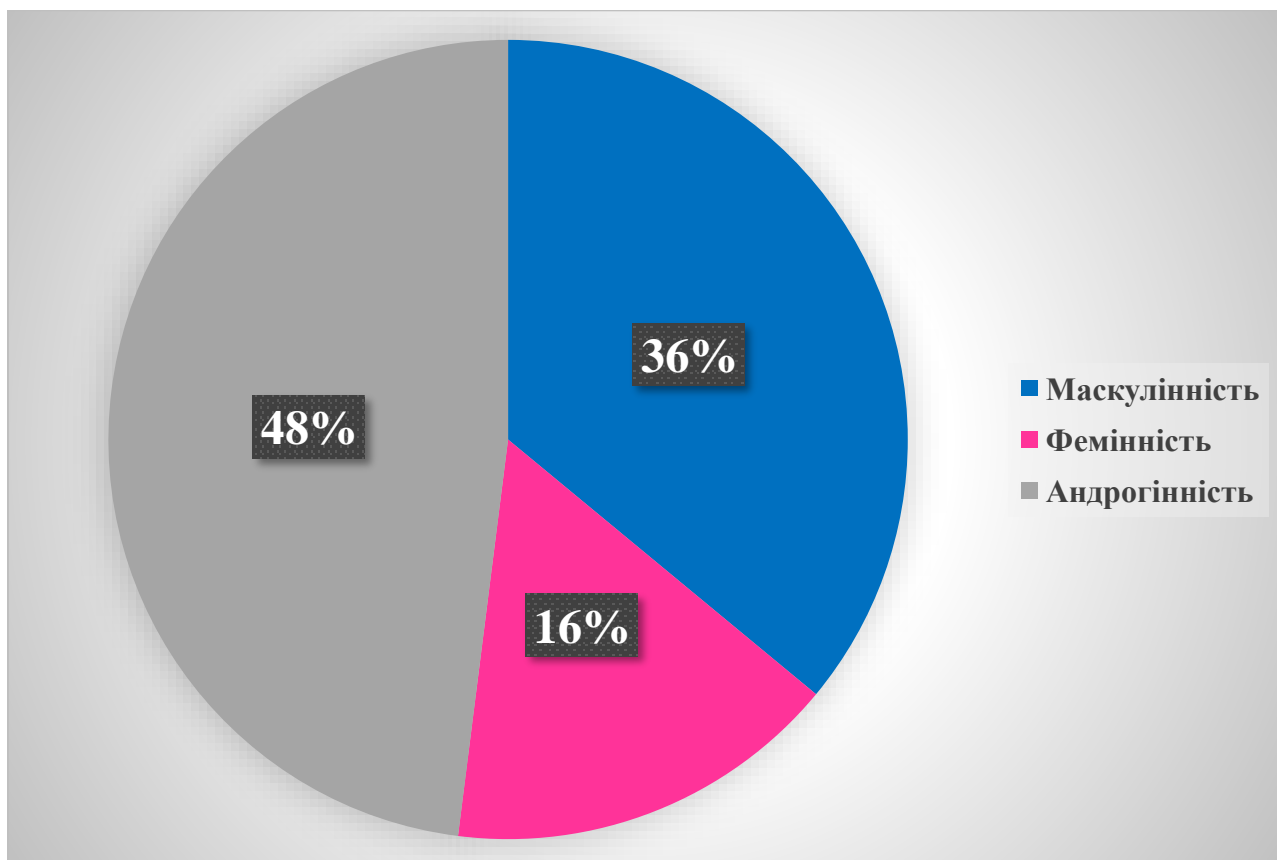

Рис. 2.2. Вираженість гендерних особливостей у підлітків за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем (%)

Таблиця 2.2

Вираженість гендерних особливостей у хлопців та дівчат за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем (%)

	Хлопці	Дівчата
Маскулінність	36%	0
Фемінність	16%	52%
Андрогінність	48%	48%

Отже, у 48% хлопців і дівчат виражені андрогінні якості. Серед дівчат не спостерігається виразності маскулінності, у хлопців ця якість виражена у 36% осіб. Цікаво, що 52% дівчат і 16% хлопців мають фемінні якості.

Результати двох підлітків-респондентів (дівчини та хлопця) за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем представлено в Додатку В1 та Додатку В2.

3) Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького).

В результаті проведеного дослідження за методикою діагностики агресивності Басса-Дарки були отримані дані про виразність восьми форм прояву агресії у підлітків. Для зручного порівняння та аналізу, отримані дані були зведені до середнього значення та відображені в таблиці 2.3 та на рис. 2.3.

Таблиця 2.3

Середні значення форм проявів агресивності хлопців та дівчат

Назва шкали	Хлопці	Дівчата	Рівень агресії	
			Хлопці	Дівчата
Фізична агресія	7,2	2,2	Високий	Низький
Непряма агресія	5,4	6,2	Підвищений	Підвищений
Роздратування	7,6	7,4	Дуже високий	Високий
Негативізм	6,4	2,1	Підвищений	Низький
Образа	4,5	5,0	Середній	Підвищений
Підозрілість	4,4	5,5	Середній	Підвищений
Вербальна агресія	5,2	7,3	Підвищений	Високий
Докори сумління, почуття провини	6,5	7,0	Підвищений	Високий
Середнє значення за всіма формами прояву агресії	5,9	5,3	Підвищений	Підвищений

Тепер відобразимо це графічно на рис. 2.3.

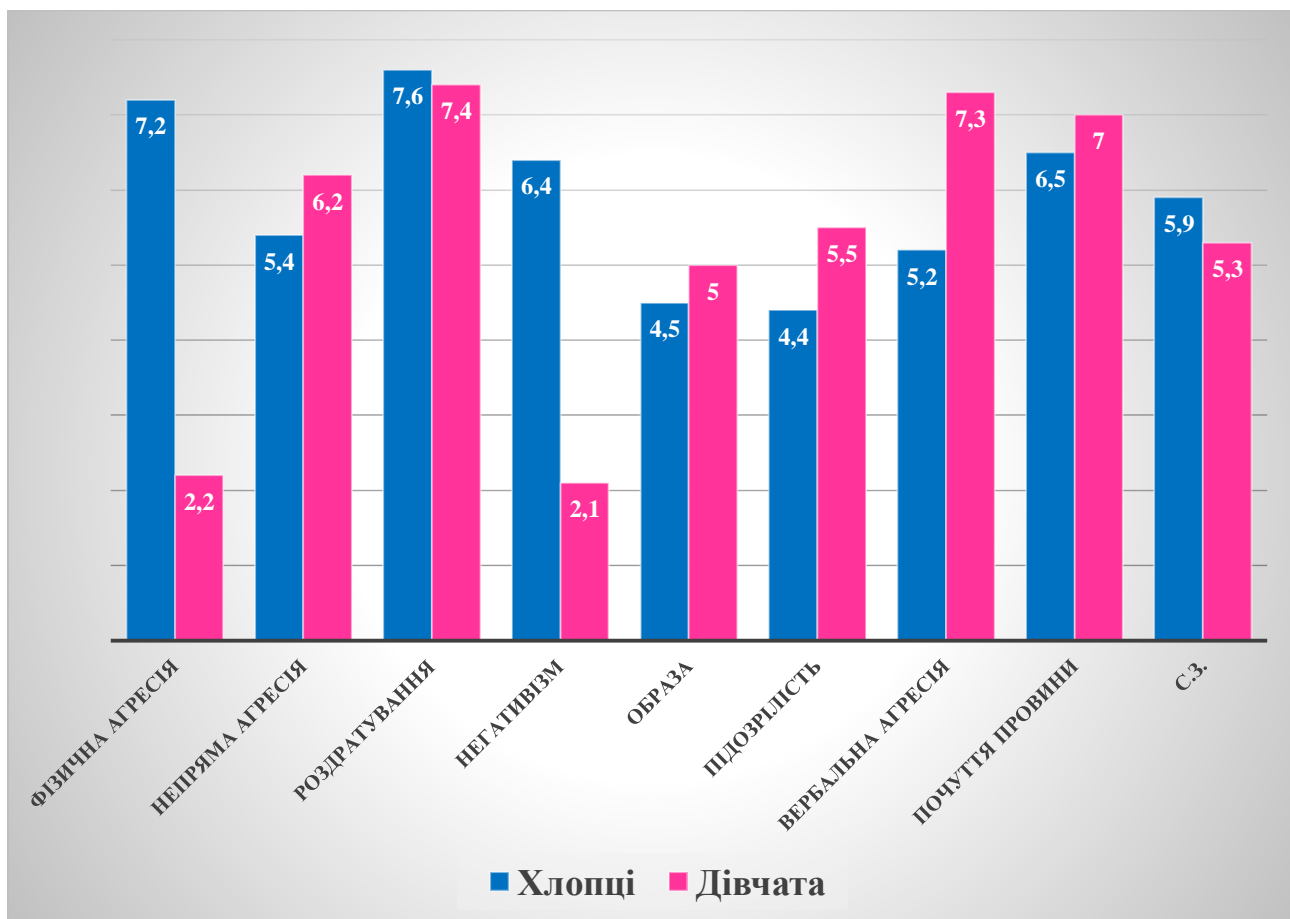

Рис. 2.3. Середнє значення проявів агресивності хлопців та дівчат

Отже, з табл. 2.3 та рис. 2.3 видно, що в хлопців набагато вищий рівень негативізму та фізичної агресії, ніж у дівчат. Однак, у дівчат є значно вищим рівень вербальної агресії. Якщо відобразити це у кількісно-відсотковому співвідношенні, то аж 16 хлопців (64%) відповідають високому і дуже високому рівню негативізму, тоді як серед дівчат таких лише 7 осіб (28%). Також 20 хлопців (80%) відповідають високому і дуже високому рівням за шкалою фізичної агресії, тоді як серед дівчат таких лише 8 осіб (32%). Натомість аж 19 дівчат (76%) відповідають високому і дуже високому рівням вербальної агресії, тоді як серед хлопців таких лише 12 осіб (48%). Попри те, що і хлопці, і дівчата відповідають підвищеному рівню за загальним індексом агресивності, все ж, у хлопців він вищий (5,9 у хлопців проти 5,3 у дівчат).

Таким чином, на підставі отриманих результатів було встановлено, що розвиток проявів агресивності у підлітків різних статей відбувається

нерівномірно. Варто сказати, що рівень агресивності у хлопців вищий, ніж у дівчат, а також має більший діапазон свого вираження.

Результат проходження тесту одним з респондентів за методикою діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького) наведено в Додатку Д.

Далі, здійснивши гендерний розподіл підлітків-респондентів за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем, у табл. 2.4. та на рис. 2.4 представлені дані про гендерні особливості виразності восьми форм прояву агресивності у підлітків за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А.Дарки. Дані представлені у вигляді середніх значень для зручного порівняння та аналізу, а також для зіставлення з відповідними результатами, отриманими за статевим розподілом.

Таблиця 2.4

Гендерні особливості форм агресивної поведінки у підлітків

Назва шкали	Маскулінність	Фемінність	Андрогінність
Фізична агресія	7,3	2,1	4,1
Непряма агресія	4	4,2	5,5
Роздратування	6	3,3	6,2
Негативізм	4,7	1,3	2,8
Образа	3,7	5,1	4,2
Підозрілість	5	5,1	4,5
Вербальна агресія	5,7	7,3	6,8
Докори сумління, почуття провини	4	4,9	5,7
Середнє значення за всіма формами прояву агресії	5,1	4,8	5,0

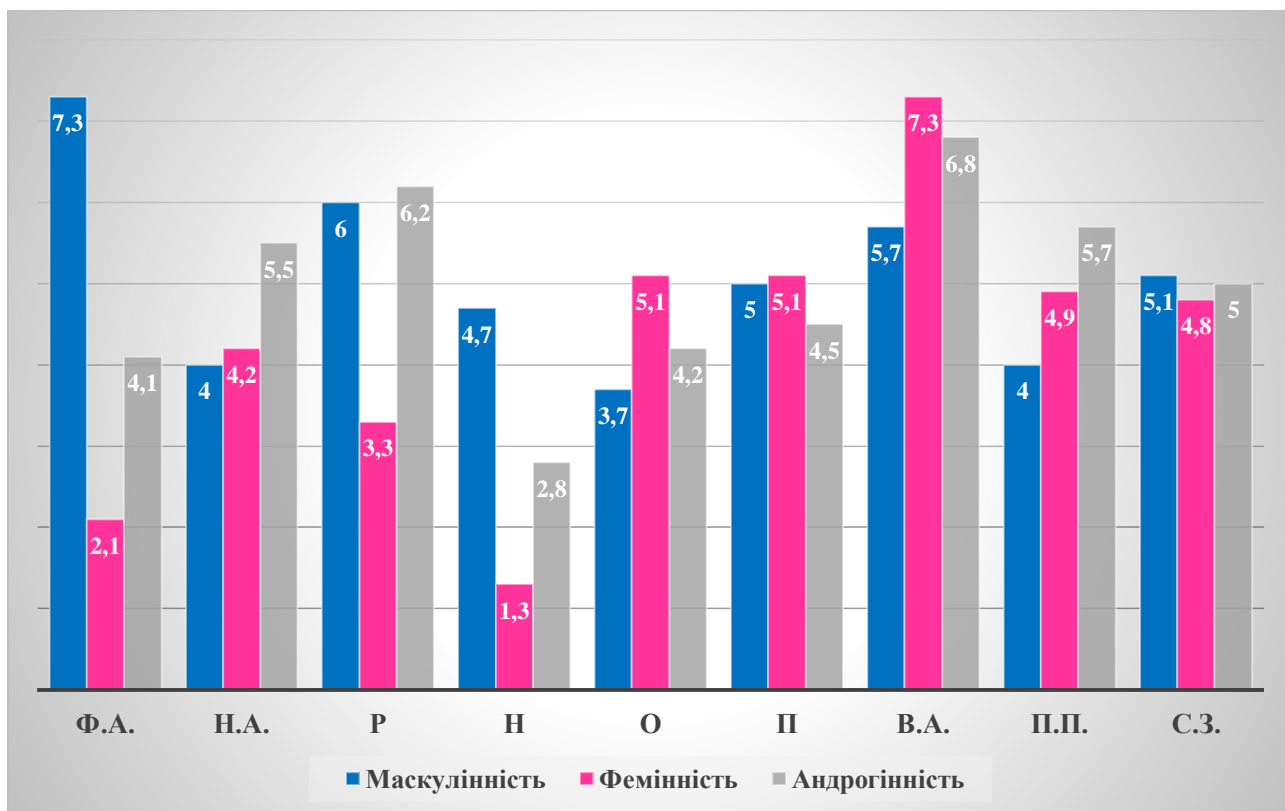

Рис. 2.4. Гендерні особливості агресивності у підлітків

Отже, фізична агресія як форма агресивності сильніше виражена у підлітків з маскулінністю, і найменше властива підліткам з фемінними якостями. Вербальна агресія більше виражена у підлітків з фемінними властивостями, і найменш виражена у людей з маскулінними. Роздратування і негативізм як властивості агресивності найменше властиві фемінному типу гендерної ідентичності, а у маскулінного і андрогінного типів вони майже однакові. Почуття провини більш властиве підліткам з андрогінністю і фемінністю, і менш властиво маскулінним особистостям. Цікаво, що середні значення за всіма формами прояву агресії у всіх типів гендерної ідентичності особистості фактично однакове.

Провівши кореляційний аналіз і зіставивши результати отримані за статевим розподілом і результати за гендерним розподілом підлітків, ми отримали хоч і не дуже значні, але відмінності у результатах. Несподіваним висновком, встановленим у ході проведеного емпіричного дослідження, стало виявлення великої кількості хлопців та дівчат з андрогінними характеристиками

та порівняно невеликої кількості хлопців з маскулініними характеристиками. На наш погляд, це відбувається через зміни способу життя у 21 столітті. Дівчата пристосовуються до нинішнього стрімкому темпу життя, ведучи активний спосіб життя. Чоловіки, до жаль, на даний момент, бачачи таку життєву позицію та активність протилежної статі, найчастіше починають здавати свої позиції лідера, «завойовника», глави сімейства. Деякі навіть ведуть повністю пристосований спосіб життя. У зв'язку з тим, що аналіз отриманих результатів вираженості форм агресивності за гендерним розподілом показав відсутність суттєвих відмінностей за більшістю з шкал, на відміну від статевого розподілу, можемо констатувати, що гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевої особливості агресивності особистості.

4) Методика діагностики комунікативної агресивності В. Бойка.

Розглянемо далі результати діагностики кожної категорії респондентів (хлопців та дівчат) з огляду на те, що максимальне значення за кожною шкалою становить 5 балів. Вони представлені у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати діагностики підлітків за методикою В. В. Бойка

Форми агресії	Дівчата	Хлопці
Спонтанність агресії	2,3	2,4
Нездатність гальмувати агресію	1,7	3,8
Невміння перемикати агресію на діяльність	1,9	2,5
Анонімна агресія	2,2	1,8
Провокування агресії оточуючих	0,7	1,2

Схильність до відображеної агресії	2,3	2,3
Аутоагресія	1,5	1,9
Ритуалізація агресії	0,8	0,7
Перейняття агресії натовпу	0,7	2,1
Задоволення від агресії	0,6	1,4
Розплата за агресію	1,7	1,8
Інтегральна шкала комунікативної агресивності	16,4	21,9

Аналіз результатів діагностики підлітків показав, що найбільш вираженою формою агресивності для них є нездатність гальмувати агресію, а також схильність до спонтанної та відображеної агресії. Безумовно, дані значення не високі з погляду наближення до максимального значення, але вище, ніж інші форми агресії.

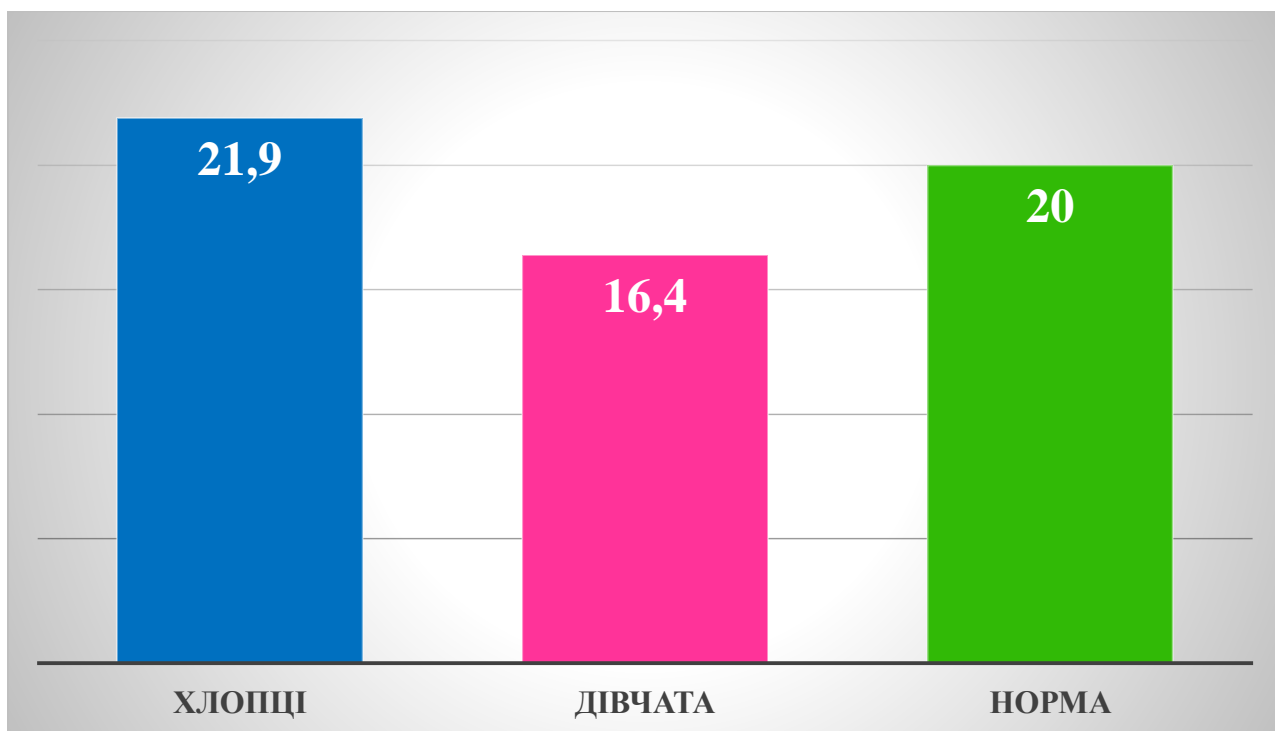

Рис. 2.5. Показник інтегральної шкали комунікативної агресивності

Слід також зазначити, що у дівчат коефіцієнт інтегральної шкали комунікативної агресивності значно нижчий, ніж у хлопців (16,4 у дівчат проти 21,9 у хлопців). Тобто, у дівчат показник інтегральної шкали комунікативної агресивності в нормі, в хлопців – вище норми. Окрім того, 11 хлопців (44%) мають високі показники за кожним типом агресивності, тоді як серед дівчат таких лише 4 або ж 16%.

Результат проходження тесту одним з респондентів за методикою діагностики комунікативної агресивності В. Бойка представлено в Додатку Є.

Таким чином, проведене на основі чотирьох методик емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити усі три гіпотези, які були сформувані на початку дослідження. Підтверджується це наступним:

1) Щодо першої гіпотези про те, що *рівень агресивності у осіб чоловічої статі є значно вищим, ніж у осіб жіночої статі*:

– відповідно до результатів Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості, рівень агресивності хлопців є значно вищим від рівня агресивності дівчат. Адже високому та середньому рівню відповідають аж 56% хлопців, тоді як серед дівчат цей показник становить всього 32%. Відповідно і низькому рівню агресивності відповідають 68% дівчат, проти всього лише 44% хлопців;

– за методикою діагностики комунікативної агресивності В. Бойка у дівчат коефіцієнт інтегральної шкали комунікативної агресивності значно нижчий, ніж у хлопців (16,4 у дівчат проти 21,9 у хлопців). Тобто, у дівчат показник інтегральної шкали комунікативної агресивності в нормі, в хлопців – вище норми. Окрім того, 11 хлопців (44%) мають високі показники за кожним типом агресивності, тоді як серед дівчат таких лише 4 або ж 16%;

– відповідно до результатів дослідження за методикою діагностики агресивності А.Басса-А.Дарки були отримані дані про виразність восьми форм прояву агресії у підлітків-респондентів. Встановлено, що в хлопців набагато вищий рівень негативізму та фізичної агресії, ніж у дівчат. Однак, у дівчат є

значно вищим рівень вербальної агресії. Якщо відобразити це у кількісно-відсотковому співвідношенні, то аж 16 хлопців (64%) відповідають високому і дуже високому рівню негативізму, тоді як серед дівчат таких лише 7 осіб (28%). Також 20 хлопців (80%) відповідають високому і дуже високому рівням за шкалою фізичної агресії, тоді як серед дівчат таких лише 8 осіб (32%). Натомість аж 19 дівчат (76%) відповідають високому і дуже високому рівням вербальної агресії, тоді як серед хлопців таких лише 12 осіб (48%). Попри те, що і хлопці, і дівчата відповідають підвищеному рівню за загальним індексом агресивності, все ж, у хлопців він вищий (5,9 у хлопців проти 5,3 у дівчат). Варто також додати, що рівень агресивності у хлопців вищий, ніж у дівчат, а також має більший діапазон свого вираження. Отже, на підставі отриманих результатів було встановлено, що розвиток проявів агресивності у підлітків різних статей відбувається нерівномірно;

2) Щодо другої гіпотези стосовно того, що *існують гендерні відмінності у прояві та формах агресивності (зокрема, особам з маскулініними характеристиками ідентичності особистості найбільше властива фізична агресія, роздратування, негативізм, а менш властива – вербальна агресія, почуття провини; особам з фемінініними характеристиками ідентичності найбільше властива вербальна агресія, почуття провини менш властива – фізична агресія, роздратування і негативізм):*

– за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки було встановлено, що фізична агресія як форма агресивності сильніше виражена у підлітків з маскулініністю, і найменше властива підліткам з фемінініними якостями. Вербальна агресія більше виражена у підлітків з фемінініними властивостями, і найменш виражена у підлітків з маскулінініними. Роздратування і негативізм як властивості агресивності найменше властиві фемінініному типу гендерної ідентичності, а у маскулініного і андрогініного типів вони майже однакові. Почуття провини більш властиве підліткам з андрогініністю і фемінініністю, і менш властиво маскулінініним особистостям;

3) Нарешті, щодо третьої гіпотези про те, що *гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності, тобто можна констатувати певне розмивання відмінностей між представниками маскулінності та фемінності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності:*

– результати підлітків-респондентів за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем показали, що у 48% хлопців і дівчат виражені андрогінні якості. Серед дівчат не спостерігається виразності маскулінності, у хлопців ця якість виражена у 36% осіб. Цікаво, що 52% дівчат і 16% хлопців мають фемінні якості вираження ідентичності особистості;

– провівши кореляційний аналіз і зіставивши результати отримані за статевим розподілом і результати за гендерним розподілом підлітків, ми отримали хоч і не дуже значні, але відмінності у результатах. Несподіваним висновком, встановленим у ході проведеного емпіричного дослідження, стало виявлення великої кількості хлопців та дівчат з андрогінними характеристиками та порівняно невеликої кількості хлопців з маскулінними характеристиками. На наш погляд, це відбувається через зміни способу життя у 21 столітті. Дівчата пристосовуються до нинішнього стрімкому темпу життя, ведучи активний спосіб життя. Чоловіки, до жаль, на даний момент, бачачи таку життєву позицію та активність протилежної статі, найчастіше починають здавати свої позиції лідера, «завойовника», глави сімейства. Деякі навіть ведуть повністю пристосований спосіб життя. У зв'язку з тим, середні значення за всіма формами прояву агресії за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки у всіх типів гендерної ідентичності особистості фактично однакове, а також те, що аналіз отриманих результатів вираженості форм агресивності за гендерним розподілом показав відсутність суттєвих відмінностей за більшістю з шкал, на відміну від статевого розподілу, можемо констатувати, що гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності особистості.

Отже, емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити всі три гіпотези. Окрім того, воно проведене з достатньою репрезентативністю, носить комплексний та всесторонній характер розкриття досліджуваної проблеми, а отримані результати відповідають критеріям наукової обґрунтованості, логічності та достовірності. Це є показником того, що використані методики є адекватними відносно предмета дослідження і надійно описують статево-гендерні особливості агресивності особистості.

Інтерпретація результатів проведеного емпіричного дослідження дає можливість сформулювати рекомендації та пропозиції щодо психологічної профілактики агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей, які буде наведено в заключному підрозділі бакалаврської роботи.

2.3. Розробка рекомендацій щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей

Здійснивши емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності підлітків, а також провівши відповідний аналіз наукової літератури та рекомендацій, запропонованих психологами і педагогами, нами розроблено рекомендацій щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей, які можуть підійти для психолого-педагогічної роботи в освітньому середовищі.

Зазначимо, що освітнє середовище традиційно сприймається як цілісна динамічна система, що забезпечує трансляцію соціокультурного досвіду від покоління до покоління. Освітнє середовище породжується суб'єктами педагогічних взаємовідносин і чинить певний вплив на кожного з учасників.

Відповідно до вимог сучасної школи, освітнє середовище має бути психологічно безпечним для всіх його учасників. Психологічна безпека серед інших своїх компонентів включає свободу від будь-яких форм насильства. Саме для створення психологічно безпечного освітнього середовища, вільного від насильства, необхідно проводити профілактику та корекцію підліткової агресивності, при цьому обов'язково враховуючи статево-гендерний аспект.

Агресивність підлітків, що впливає на психологічну безпеку освітнього середовища, – це, безумовно, негативний чинник. Це фактор стресу для інших учасників освітнього середовища: однокласників, інших учнів, вчителів і навіть батьків, який може викликати у них віддалені наслідки у вигляді психологічних травм або порушень здоров'я. Як відомо, стресогенні фактори можуть впливати навіть на тривалість життя. До того ж, освітнє середовище для підлітків – середовище підвищеної небезпеки, оскільки підлітковий вік є чутливим періодом розвитку. Агресія на адресу підлітка з боку однокласників – фактор, який впливає на формування емоційної сфери підлітка, на його ставлення до інших людей.

В освітньому середовищі для ефективної роботи з агресивними підлітками, з урахуванням їх гендерних особливостей, недостатньо виховно-профілактичної та корекційної роботи, яка була б спрямована лише на самих підлітків. Саме несприятливе середовище, що сприяє розвитку агресивної поведінки підлітка, також потребує соціально-педагогічної та психологічної корекції.

Вважаємо, що проблема підвищення ефективності профілактики агресивності підлітків має вирішуватись у таких напрямках:

- ✓ необхідно впливати на найближче оточення підлітка, своєчасно нейтралізуючи несприятливий дезадаптивний вплив;
- ✓ необхідно своєчасно діагностувати агресивні прояви у поведінці підлітка, а також здійснювати грамотний підбір виховно-психологічних засобів та проводити психолого-педагогічну корекцію поведінки підлітка та рівня його агресивності.

Чим пізніше виявляються поведінкові проблеми, причини їх виникнення та можливості корекційної роботи, тим складніше виявляється допомогти підлітку знайти або відновити навички соціалізації та знизити рівень агресивності, що перешкоджає благополучному розвитку особистості в освітньому середовищі. Якщо цього зробити не вдається, ознаки агресивної поведінки ризикують перейти в хронічні порушення, які набагато важче піддаються психологічній корекції незалежно від гендерного аспекту.

З метою профілактики агресивної поведінки, зниження рівня агресивності підлітків та корекції їхнього особистісного розвитку в рамках освітнього середовища може використовуватися програма розвитку комунікативних навичок. Подібні програми спрямовані на формування у підлітків вміння встановлювати контакти, підтримувати в колективі дружню атмосферу, а також зниження рівня агресивності, рівня тривожності, і на підтримку емоційного комфорту. В освітньому середовищі розвиток комунікативних навичок – один із найефективніших способів корекції агресивності підлітків. Психологи у своїй роботі використовують психогімнастику, ігрові технології, метод групової

дискусії, проєктивні методики малюнквого та вербального типів, міні-лекції, елементи арт-терапії, роботу у парах тощо.

Ще один ефективний спосіб запобігання агресивним формам поведінки підлітків – розвиток мотивації прихильності. Мотивація прихильності змушує підлітка орієнтуватися на інтерес, на пошук уваги та схвалення оточуючих, зокрема батьків, однолітків, вчителів. Підліток розуміє, що агресивна поведінка заважає задоволенню цього бажання і сам вчиться контролювати себе.

Говорячи про гендерний аспект підліткової агресивності, можна назвати спосіб корекції агресивної поведінки, підходящий передусім для хлопців підлітків або ж підлітків з вираженим маскуліним типом ідентичності особистості: активне покарання. Тим не менш, важливо враховувати, що агресивні прояви, загальмовані за допомогою активного покарання, не обов'язково зникають і можуть проявитися в інших ситуаціях, де загроза покарання буде слабшою, або шляхом механізму проєкції перенестися на інших людей і принципово інші ситуації. Наприклад, підліток із заборонаю на агресію вдома може зганяти її в школі на тих, хто слабший.

У контексті психокорекційної та виховної роботи з агресивними підлітками в освітньому середовищі сучасні психологи виділяють такі найважливіші аспекти:

- ✓ одне з найважливіших завдань – формування у підлітків соціально-адаптивної та морально-зрілої особистості. Завдання ускладнюється внаслідок того, що при роботі необхідно долати почуття невпевненості підлітка, проводити корекцію самооцінки, навчити підтримувати почуття самоповаги тощо;
- ✓ одним із ефективних засобів підвищення самоповаги підлітків в освітньому середовищі є індивідуальні бесіди з психологом за результатами психодіагностики;
- ✓ індивідуальна робота з педагогом-психологом сама по собі – одна з основних форм корекції агресивності в освітньому середовищі. У результаті роботи виявляються чинники агресивної поведінки,

встановлюється контакти з підлітком, формується почуття довіри. Психолог використовує елементи раціональної терапії, навчаючи підлітка методам грамотного вираження агресивних почуттів;

- ✓ групова робота з агресивними дітьми, орієнтована на успішне відновлення психічної цілісності, нормалізацію міжособистісних відносин підлітка в класі, у спілкуванні з педагогами та в сім'ї, також є ефективним способом корекції агресивності;
- ✓ у школі виявлення агресивності підлітків, визначення причин агресивності та способи роботи з нею повинні обговорюватися спільно класним керівником, психологом та соціальним педагогом для вироблення цілісної виховної стратегії та способів переведення агресії у соціально прийнятну активність – наприклад, спортивні змагання;
- ✓ особливе місце займає робота з батьками агресивного підлітка. У завдання психолога входить роз'яснення ролі та важливості сімейних взаємин, методів виховання у виникненні агресивності, зокрема фактор впливу фізичних покарань, придушення самостійності підлітків, авторитарного виховання;
- ✓ ще одне завдання психологів – соціально-психологічне просвітництво батьків агресивних підлітків з метою підвищення їх компетентності в даному питанні, роз'яснення важливості психологічної допомоги підлітку в роботі з його агресивністю.

Існують 4 фази у психокорекційній роботі з підлітковою агресивністю в освітньому середовищі, які необхідно передбачати:

- ✓ надання підлітку прийнятних способів вираження гніву замість його придушення;
- ✓ допомога з реальним сприйняттям агресії, реакції на агресію;
- ✓ здійснення вербального контакту з почуттям гніву: підліток озвучує, що думає, тому, про кого думає;
- ✓ обговорення проблеми гніву та агресії з підлітком.

Л.О. Мельник вважає, що найчастіше саме батьки стають причиною виникнення агресії у підлітків і надає відповідні рекомендації:

- 1) давати можливість підлітку самостійно вирішувати, проявляти ініціативу враховувати його інтереси
- 2) викорінити агресію з родини;
- 3) перенаправте підліткову агресію в корисне русло;
- 4) частіше розмовляти з підлітком і хвалити його;
- 5) поважати вибір підлітка, навіть якщо він здається неправильним [61].

Зазначимо, що в сучасній психології представлено значну кількість рекомендацій для батьків, педагогів, психологів як представників освітнього середовища, які мають на меті конструктивний вплив на агресивні реакції підлітків. До таких рекомендацій належать:

1) спокійне ставлення до незначної агресії підлітка. Потужний спосіб припинення агресивних проявів поведінки є ігнорування реакцій підлітка. Рекомендується також використовувати словесні вирази, що показують розуміння почуттів підлітка, наприклад: «звичайно, тобі прикро...», а також пропонувати підлітку будь-які завдання, переключаючи його увагу.

2) Акцентування уваги не так на особистості підлітка, як на його поведінці та вчинках. У жодному разі не слід давати оцінки: лише обговорювати поведінку підлітка, коли він заспокоїться, показуючи, що його агресія найсильніше шкодить йому самому. Поширений прийом зниження агресії – встановлення зворотного зв'язку за допомогою наступних засобів: констатація факту, питання, що констатує, розкриття мотивів поведінки, озвучування своїх почуттів з приводу поведінки підлітка, апеляція до правил поведінки тощо. Зворотний зв'язок має даватися твердо, але доброзичливо, зацікавлено.

3) Контроль власних негативних емоцій.

4) Основне завдання дорослих, які зіткнулися з підлітковою агресивністю, – знизити напругу ситуації. В освітньому середовищі це особливо актуально, оскільки агресивна поведінка підлітків зачіпає не лише самого підлітка та дорослих, а й інших оточуючих його дітей та заважає всьому освітньому процесу

загалом. При цьому багато дорослих, особливо тих, хто не має психологічної освіти, – роблять неправильні дії, що тільки посилюють напругу та агресію.

5) Обговорення провини.

6) Збереження позитивної репутації підлітка. Підліткам особливо важко визнавати неправоту. Найстрашніше для них – публічне засудження, яке в освітньому середовищі в оточенні однолітків може виникнути легко і серйозно вплинути на психіку підлітка. Дорослим необхідно публічно мінімізувати провини, проте в особистій бесіді показати підлітку, як насправді, не вимагати від підлітка повного підпорядкування, дозволяючи виконати вимогу по-своєму, і запропонувати компроміс.

7) Демонстрація моделі неагресивної поведінки. Поведінка дорослого має бути зразком конструктивної поведінки, що знижує напругу конфліктної ситуації. Для цього рекомендується використання наступних прийомів: нереклексивне слухання, пауза, що дозволяє підлітку заспокоїтися, навіювання спокою за допомогою невербальних засобів, визнання почуттів підлітка. Але головна умова, у будь-якому разі, – щирість дорослого та відповідність його невербальних сигналів словам.

Таким чином, саме у підлітковому віці під впливом фізіологічних, соціальних, психологічних факторів агресивність підлітків зростає, остаточно формуються відмінності в причинах виникнення та у проявах агресивності за гендерним аспектом: підлітки-юнаки виявляють схильність, насамперед, до прямого вираження агресії (фізичної), а підлітки-дівчата – до вербальної агресії (прямої чи непрямой).

Працюючи з агресивними підлітками важливо уникнути ризику погіршення ситуації: провокування більшої агресії, завдання підлітку травми внаслідок групового засудження тощо. Агресивність одного підлітка впливає на все навколишнє його середовище, а тому своєчасне надання допомоги, навчання підлітка правильному сприйняттю та прояву власного гніву, є надзвичайно важливим.

Отже, на основі одержаних результатів внаслідок теоретичного та емпіричного дослідження, було розроблено рекомендації щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей. Вважаємо, що в перспективі вбачається актуальним розроблення на їх основі психокорекційних програм з врахуванням індивідуальних психологічних та статево-гендерних особливостей особистості сучасного підлітка.

Висновки до розділу 2

Підводячи підсумки другого розділу, варто зазначити наступне.

1. В рамках другого розділу бакалаврської роботи було проведено емпіричне дослідження по вивченню статево-гендерних особливостей агресивності особистості. Базою емпіричного дослідження виступила Середня загальноосвітня школа № 42 м. Львова. У ньому взяли участь учні 9-11 класів з різним рівнем навчальної успішності у загальній кількості – 50 осіб (25 хлопців та 25 дівчат). Середній вік – 15,5 років. Вибірка була репрезентативна. Вибір респондентами саме підлітків – не випадковий, адже проблема агресивності є особливо гострою саме у підлітковому віці, коли в особистості відбуваються значні зміни у психічному, соціальному та фізичному розвитку.

2. Для емпіричного дослідження було обрано комплекс з 4 методик, а саме: Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості; Методики дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем; Методики діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького); Методики діагностики комунікативної агресивності В. Бойка. Всі вони реалізувалися дистанційно за допомогою електронних онлайн-опитувальників (авторська анкета надсилася учням у будь-якій зручній для них формі).

3. Проведене на основі чотирьох методик емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити усі три гіпотези, які були сформувані на початку дослідження. Підтверджується це наступним:

1) *Щодо першої гіпотези про те, що рівень агресивності у осіб чоловічої статі є значно вищим, ніж у осіб жіночої статі:*

– відповідно до результатів Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості, рівень агресивності хлопців є значно вищим від рівня агресивності дівчат. Адже високому та середньому рівню відповідають аж 56% хлопців, тоді як серед дівчат цей показник становить всього 32%. Відповідно і

низькому рівню агресивності відповідають 68% дівчат, проти всього лише 44% хлопців;

– за методикою діагностики комунікативної агресивності В. Бойка у дівчат коефіцієнт інтегральної шкали комунікативної агресивності значно нижчий, ніж у хлопців (16,4 у дівчат проти 21,9 у хлопців). Тобто, у дівчат показник інтегральної шкали комунікативної агресивності в нормі, в хлопців – вище норми. Окрім того, 11 хлопців (44%) мають високі показники за кожним типом агресивності, тоді як серед дівчат таких лише 4 або ж 16%;

– відповідно до результатів дослідження за методикою діагностики агресивності А.Басса-А.Дарки були отримані дані про виразність восьми форм прояву агресії у підлітків-респондентів. Встановлено, що в хлопців набагато вищий рівень негативізму та фізичної агресії, ніж у дівчат. Однак, у дівчат є значно вищим рівень вербальної агресії. Якщо відобразити це у кількісно-відсотковому співвідношенні, то аж 16 хлопців (64%) відповідають високому і дуже високому рівню негативізму, тоді як серед дівчат таких лише 7 осіб (28%). Також 20 хлопців (80%) відповідають високому і дуже високому рівням за шкалою фізичної агресії, тоді як серед дівчат таких лише 8 осіб (32%). Натомість аж 19 дівчат (76%) відповідають високому і дуже високому рівням вербальної агресії, тоді як серед хлопців таких лише 12 осіб (48%). Попри те, що і хлопці, і дівчата відповідають підвищеному рівню за загальним індексом агресивності, все ж, у хлопців він вищий (5,9 у хлопців проти 5,3 у дівчат). Варто також додати, що рівень агресивності у хлопців вищий, ніж у дівчат, а також має більший діапазон свого вираження. Отже, на підставі отриманих результатів було встановлено, що розвиток проявів агресивності у підлітків різних статей відбувається нерівномірно;

2) Щодо другої гіпотези стосовно того, що існують гендерні відмінності у прояві та формах агресивності (зокрема, особам з маскулініними характеристиками ідентичності особистості найбільше властива фізична агресія, роздратування, негативізм, а менш властива – вербальна агресія, почуття провини; особам з фемінініними характеристиками ідентичності

найбільше властива вербальна агресія, почуття провини менш властива – фізична агресія, роздратування і негативізм):

– за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки було встановлено, що фізична агресія як форма агресивності сильніше виражена у підлітків з маскулінністю, і найменше властива підліткам з фемінними якостями. Вербальна агресія більше виражена у підлітків з фемінними властивостями, і найменш виражена у підлітків з маскулінними. Роздратування і негативізм як властивості агресивності найменше властиві фемінному типу гендерної ідентичності, а у маскулінного і андрогінного типів вони майже однакові. Почуття провини більш властиве підліткам з андрогінністю і фемінністю, і менш властиво маскулінним особистостям;

3) Нарешті, щодо третьої гіпотези про те, що *гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності, тобто можна констатувати певне розмивання відмінностей між представниками маскулінності та фемінності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності:*

– результати підлітків-респондентів за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем показали, що у 48% хлопців і дівчат виражені андрогінні якості. Серед дівчат не спостерігається виразності маскулінності, у хлопців ця якість виражена у 36% осіб. Цікаво, що 52% дівчат і 16% хлопців мають фемінні якості вираження ідентичності особистості;

– провівши кореляційний аналіз і зіставивши результати отримані за статевим розподілом і результати за гендерним розподілом підлітків, ми отримали хоч і не дуже значні, але відмінності у результатах. Несподіваним висновком, встановленим у ході проведеного емпіричного дослідження, стало виявлення великої кількості хлопців та дівчат з андрогінними характеристиками та порівняно невеликої кількості хлопців з маскулінними характеристиками. На наш погляд, це відбувається через зміни способу життя у 21 столітті. Дівчата пристосовуються до нинішнього стрімкому темпу життя, ведучи активний спосіб життя. Чоловіки, до жаль, на даний момент, бачачи таку життєву позицію та

активність протилежної статі, найчастіше починають здавати свої позиції лідера, «завойовника», глави сімейства. Деякі навіть ведуть повністю пристосований спосіб життя. У зв'язку з тим, середнє значення за всіма формами прояву агресії за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки у всіх типів гендерної ідентичності особистості фактично однакове, а також те, що аналіз отриманих результатів вираженості форм агресивності за гендерним розподілом показав відсутність суттєвих відмінностей за більшістю з шкал, на відміну від статевого розподілу, можемо констатувати, що гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевої особливості агресивності особистості.

4. Отже, емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити всі три гіпотези. Окрім того, воно проведене з достатньою репрезентативністю, носить комплексний та всесторонній характер розкриття досліджуваної проблеми, а отримані результати відповідають критеріям наукової обґрунтованості, логічності та достовірності. Це є показником того, що використані методики є адекватними відносно предмета дослідження і надійно описують статево-гендерні особливості агресивності особистості.

5. На основі одержаних результатів внаслідок теоретичного та емпіричного дослідження, було розроблено рекомендації щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей. Вважаємо, що в перспективі вбачається актуальним розроблення на їх основі психокорекційних програм з врахуванням індивідуальних психологічних та статево-гендерних особливостей особистості сучасного підлітка.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки всього, що виступало предметом дослідження бакалаврської роботи, варто зробити наступні висновки.

1. Аналіз сучасної наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що агресивність особистості є складним та неоднозначним явищем. Внаслідок цього, науковці використовують різноманіття підходів до розуміння її сутності та особливостей. Це дає змогу сформулювати висновок про те, що явище агресивності особистості не є усталеним, а є багатоаспектним, динамічним, а його сутнісний сенс залежить від чинників зовнішнього середовища, а також історичних умов, в яких в певний час знаходиться суспільство. Окрім того, складність досліджуваного психологічного феномену стає ще більше очевиднішою, у випадку його аналізу в призмі статево-гендерного аспекту, що пояснюється специфікою статево-гендерних ролей жінок та чоловіків.

2. Дійшли висновку, що вивчення проблеми агресивності особистості вимагає чіткого розмежування таких понять як «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка». Було встановлено, що агресивність – це особистісна риса, яка проявляється у схильності людини до стрімкого розгортання стану агресії, до руйнівної агресивної поведінки, а також у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу.

3. Агресивність як схильність до агресивної поведінки характеризується деструктивними тенденціями у сфері соціальних відносин, які також змінюються під впливом суспільства. Вона є вродженою ознакою людини та частіше за все спрямована на задоволення власних потреб. До того ж, агресивність має особливе значення у формуванні сексуальності, домінантності, мотивації на досягнення та лідерство.

4. Агресивність як риса характеру має причини її виникнення та прояву. Однією з причин агресивності особистості є деструктивний вплив сім'ї, який виявляється у порушенні міжособистісних стосунків, використанні

дисгармонійних типів виховання, психолого-педагогічній неграмотності батьків тощо. Переконалися, що агресивність особистості суттєво визначається і залежить від особливостей її індивідуального розвитку. Також вона залежить від віку, статі, оточення тощо.

5. Дійшли висновку, що відмінність дефініцій «агресія» та «агресивність» зумовлює наступні важливі наслідки: 1) не всі агресивні дії суб'єкта є свідченням його агресивності; 2) агресивність особистості не завжди проявляється в явно вираженій агресії (агресивних діях). Отже, сама по собі агресивність не є достатньою підставою для того, щоби вважати особистість соціально небезпечною, оскільки, по-перше, існуючий зв'язок між агресією та агресивністю є неоднозначним, а, по-друге, акт агресії часто може і не носити соціально небезпечний характер.

6. Стало зрозуміло, що у багатьох теоретичних концепціях, а також у практичній діяльності спроби пояснення статево-гендерного аспекту агресивності дуже суперечливі, що ускладнює розуміння феномену агресивності як такого. В свою чергу, аналіз наукової психолого-педагогічної літератури показав, що гендерні відмінності у проявах агресивності особистості можуть бути обумовлені наявністю різного особистісного досвіду та впливом різних інститутів соціалізації, з якими стикається чи не стикається людина протягом життя. Вважаємо, що афективна сфера в чоловіків та жінок фактично однакова, попри це, через різні гендерні ролі, вони схильні виражати свої емоції, почуття та агресію по-різному.

7. Дійшли висновку, що для представників чоловічої статі кращі ролі, в яких потрібен прояв агресії, при цьому вони набувають навичок та досвіду агресивних дій. Для більшості представників жіночої статі, навпаки, агресивність абсолютно недоречна і викликає почуття провини та тривоги через свою несумісність із спрямованістю жіночої ролі на ніжність та турботу про інших. Окрім того, часто жінки, на відміну від чоловіків, ознаку домінування у свого потенційного партнера вважають привабливою рисою. Поряд з тим, результати багатьох досліджень констатують сучасне розмивання відмінностей

між представниками жіночої та чоловічої статі за низкою психологічних параметрів. В свою чергу, гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються, як це було кілька десятиліть тому.

8. В рамках другого розділу бакалаврської роботи було проведено емпіричне дослідження по вивченню статево-гендерних особливостей агресивності особистості. Базою емпіричного дослідження виступила Середня загальноосвітня школа № 42 м. Львова. У ньому взяли участь учні 9-11 класів з різним рівнем навчальної успішності у загальній кількості – 50 осіб (25 хлопців та 25 дівчат). Середній вік – 15,5 років. Вибірка була репрезентативна. Вибір респондентами саме підлітків – не випадковий, адже проблема агресивності є особливо гострою саме у підлітковому віці, коли в особистості відбуваються значні зміни у психічному, соціальному та фізичному розвитку.

9. Для емпіричного дослідження було обрано комплекс з 4 методик, а саме: Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості; Методики дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем; Методики діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького); Методики діагностики комунікативної агресивності В. Бойка. Всі вони реалізувалися дистанційно за допомогою електронних онлайн-опитувальників (авторська анкета надсилася учням у будь-якій зручній для них формі).

10. Проведене на основі чотирьох методик емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити усі три гіпотези, які були сформувані на початку дослідження. Підтверджується це наступним:

1) *Щодо першої гіпотези про те, що рівень агресивності у осіб чоловічої статі є значно вищим, ніж у осіб жіночої статі:*

– відповідно до результатів Авторської анкети для визначення рівня агресивності особистості, рівень агресивності хлопців є значно вищим від рівня агресивності дівчат. Адже високому та середньому рівню відповідають аж 56% хлопців, тоді як серед дівчат цей показник становить всього 32%. Відповідно і

низькому рівню агресивності відповідають 68% дівчат, проти всього лише 44% хлопців;

– за методикою діагностики комунікативної агресивності В. Бойка у дівчат коефіцієнт інтегральної шкали комунікативної агресивності значно нижчий, ніж у хлопців (16,4 у дівчат проти 21,9 у хлопців). Тобто, у дівчат показник інтегральної шкали комунікативної агресивності в нормі, в хлопців – вище норми. Окрім того, 11 хлопців (44%) мають високі показники за кожним типом агресивності, тоді як серед дівчат таких лише 4 або ж 16%;

– відповідно до результатів дослідження за методикою діагностики агресивності А.Басса-А.Дарки були отримані дані про виразність восьми форм прояву агресії у підлітків-респондентів. Встановлено, що в хлопців набагато вищий рівень негативізму та фізичної агресії, ніж у дівчат. Однак, у дівчат є значно вищим рівень вербальної агресії. Якщо відобразити це у кількісно-відсотковому співвідношенні, то аж 16 хлопців (64%) відповідають високому і дуже високому рівню негативізму, тоді як серед дівчат таких лише 7 осіб (28%). Також 20 хлопців (80%) відповідають високому і дуже високому рівням за шкалою фізичної агресії, тоді як серед дівчат таких лише 8 осіб (32%). Натомість аж 19 дівчат (76%) відповідають високому і дуже високому рівням вербальної агресії, тоді як серед хлопців таких лише 12 осіб (48%). Попри те, що і хлопці, і дівчата відповідають підвищеному рівню за загальним індексом агресивності, все ж, у хлопців він вищий (5,9 у хлопців проти 5,3 у дівчат). Варто також додати, що рівень агресивності у хлопців вищий, ніж у дівчат, а також має більший діапазон свого вираження. Отже, на підставі отриманих результатів було встановлено, що розвиток проявів агресивності у підлітків різних статей відбувається нерівномірно.

2) Щодо другої гіпотези стосовно того, що *існують гендерні відмінності у прояві та формах агресивності (зокрема, особам з маскулініними характеристиками ідентичності особистості найбільше властива фізична агресія, роздратування, негативізм, а менш властива – вербальна агресія, почуття провини; особам з фемінініними характеристиками ідентичності*

найбільше властива вербальна агресія, почуття провини менш властива – фізична агресія, роздратування і негативізм):

– за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки було встановлено, що фізична агресія як форма агресивності сильніше виражена у підлітків з маскулінністю, і найменше властива підліткам з фемінними якостями. Вербальна агресія більше виражена у підлітків з фемінними властивостями, і найменш виражена у підлітків з маскулінними. Роздратування і негативізм як властивості агресивності найменше властиві фемінному типу гендерної ідентичності, а у маскулінного і андрогінного типів вони майже однакові. Почуття провини більш властиве підліткам з андрогінністю і фемінністю, і менш властиво маскулінним особистостям;

3) Нарешті, щодо третьої гіпотези про те, що *гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності, тобто можна констатувати певне розмивання відмінностей між представниками маскулінності та фемінності за низкою психологічних параметрів прояву агресивності:*

– результати підлітків-респондентів за методикою дослідження «маскулінності-фемінності» Сандри Бем показали, що у 48% хлопців і дівчат виражені андрогінні якості. Серед дівчат не спостерігається виразності маскулінності, у хлопців ця якість виражена у 36% осіб. Цікаво, що 52% дівчат і 16% хлопців мають фемінні якості вираження ідентичності особистості;

– провівши кореляційний аналіз і зіставивши результати отримані за статевим розподілом і результати за гендерним розподілом підлітків, ми отримали хоч і не дуже значні, але відмінності у результатах. Несподіваним висновком, встановленим у ході проведеного емпіричного дослідження, стало виявлення великої кількості хлопців та дівчат з андрогінними характеристиками та порівняно невеликої кількості хлопців з маскулінними характеристиками. На наш погляд, це відбувається через зміни способу життя у 21 столітті. Дівчата пристосовуються до нинішнього стрімкому темпу життя, ведучи активний спосіб життя. Чоловіки, до жаль, на даний момент, бачачи таку життєву позицію та

активність протилежної статі, найчастіше починають здавати свої позиції лідера, «завойовника», глави сімейства. Деякі навіть ведуть повністю пристосований спосіб життя. У зв'язку з тим, середні значення за всіма формами прояву агресії за методикою діагностики показників та форм агресії А.Басса-А. Дарки у всіх типів гендерної ідентичності особистості фактично однакове, а також те, що аналіз отриманих результатів вираженості форм агресивності за гендерним розподілом показав відсутність суттєвих відмінностей за більшістю з шкал, на відміну від статевого розподілу, можемо констатувати, що гендерні особливості прояву агресивності сьогодні не завжди чітко простежуються на відміну від статевих особливостей агресивності особистості.

11. Отже, емпіричне дослідження статево-гендерних особливостей агресивності особистості дало змогу підтвердити всі три гіпотези. Окрім того, воно проведене з достатньою репрезентативністю, носить комплексний та всесторонній характер розкриття досліджуваної проблеми, а отримані результати відповідають критеріям наукової обґрунтованості, логічності та достовірності. Це є показником того, що використані методики є адекватними відносно предмета дослідження і надійно описують статево-гендерні особливості агресивності особистості.

12. На основі одержаних результатів внаслідок теоретичного та емпіричного дослідження, було розроблено рекомендації щодо психологічної профілактики та корекції агресивності особистості з урахуванням статево-гендерних особливостей. Вважаємо, що в перспективі вбачається актуальним розроблення на їх основі психокорекційних програм з врахуванням індивідуальних психологічних та статево-гендерних особливостей особистості сучасного підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трофимчук В.В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. № 1 (13). 2018. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2018_1_31
2. Калька Н.М., Васільєва О.В. Психологічні особливості деструктивного впливу сім'ї на соціалізацію дитини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. Вип. 1. 2014. С. 21-31. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/en/documents_pdf/visnyku/nvsp/01_2014/14knmnsd.pdf
3. Огоренко В.В., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології*, Т. 29 (№ 3). 2021. С. 48-51. URL: <https://repo.dma.dp.ua/7248/>
4. Березка С.В., Карпенко Т.В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі. *«Молодий вчений»*. № 10.1 (50.1). 2017. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/10.1/16.pdf>
5. Горват О. Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки у взаєминах особистості. *Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34898>
6. Чуб Н.В. Агресивність. «Важкі» діти. Знайти підхід. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. №3(111). 2018. URL: <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/2020-04/20/2/2/Агресивність.%20Важкі%20діти%2С%20знайти%20підхід%20%28стаття%29.pdf>
7. Мойсеєва О.Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. *Юридична психологія*. 2015. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf>
8. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. *Вісник Харківського національного*

- педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія. Вип. 48(2). 2017. С. 150-162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2017_48%282%29_17*
9. Гриб Ю. Психологічні особливості впливу самооцінки на агресивність у юнацькому віці. *Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Соціально-політичні студії. Випуск 10, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34898>*
10. Маркін І.В. Агресивність як детермінанта насильницьких злочинів у різних теоріях. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. №2. 2009. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/02_2009/09mivurt.pdf*
11. Смазнова І.С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 378 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/13250/Смазнова%20І.%20С.%20Агресія%20і%20толерантність....pdf?sequence=1&isAllowed=y>
12. Herts K.L., McLaughlin K.A., Hatzenbuehler L.M. Emotion dysregulation as a mechanism linking stress exposure to adolescent aggressive behavior. *J Abnorm Child Psychol.* №40(7). 2012. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22466516/>
13. Шевченко А.А., Селюкова Т.В. Особливості видів агресивної поведінки у курсантів та студентів НУЦЗУ з різним рівнем локусу контролю. *Особистість, суспільство, закон. Харків, 2021. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14323/1/Шевченко%20А.А.%20С%20Селюкова%20Т.В..pdf>*
14. Казміренко Л.І., Тужеляк Н.М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. №4. 2011. URL:*

- https://www1.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsy/04_2011/11k_liyupd.pdf
15. Blikhar V. Psychological and Legal Aspects of Verification and Detection of Lies during Polygraph Examination / Viacheslav Blikhar, Olga Zaiats, Nataliia Pavliuk, Nataliya Kalka. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. Volume 13. Issue 1. 2022. p. 276-291. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4417/1/калька.pdf>
16. Разова О.Е., Гудкова Е.В. Гендерные особенности агрессивного поведения в подростковом возрасте. *Universum: психология и образование: электрон. научн. журн.* № 4 (58). 2019. URL: <https://7universum.com/ru/psy/archive/item/714>
17. Пичугина А.А., Ионова Н.В. Гендерные особенности проявления агрессии у детей старшего дошкольного возраста. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. Т. 13. 2015. С. 1791-1795. URL: <https://e-koncept.ru/2015/85359.htm>
18. Калька Н.М., Шиделко А.В. Особливості чоловічої сексуальності: психологічний аспект. *Теорія і практика сучасної психології*. № 1. Т. 1. 2020. С. 97-100. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3473>
19. Самойленко Н.І. Роль гендерного виховання у формуванні особистості школяра. 2018. URL: <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/inline-images/2018-10/2018-10-09-1/prava/Стаття.%20Роль%20гендерного%20виховання%20у%20формуванні%20школяра.pdf>
20. Фірманюк О.П. Гендерні особливості агресивності підлітків як прояву їхніх внутрішньоособистісних конфліктів. *Інститут менеджменту та психології ДВНЗ «УМО» НАПН України*. 2020. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/v_1/59.pdf
21. Матвеева О.А. Гендерні особливості агресивної поведінки у працівників слідчих підрозділів. *Юридична психологія*. № 2 (19). 2016. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/1029/1/13.pdf>

22. Котигорошко В. Гендерні особливості агресивної поведінки у юнацькому віці. *Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34898>
23. Сінчук Г.О. Зв'язок агресивності з особливостями самооцінки в підлітковому віці. Кваліфікаційна робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин. 2020. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/2096/1/СІНЧУК.pdf>
24. Фурманов И.А. Социальная психология агрессии и насилия: профилактика и коррекция. Минск: *Белорусский государственный университет*, 2016. 392 с.
25. Кириленко Т.С. Психология: емоційна сфера особистості Київ: «Либідь», 2007. 156 с.
26. Ionova N.V. Technological the foundations of developing of social activity among older preschoolers. *Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives, 1st International symposium Vienna*. 2013. С. 312-317.
27. Буюклі М. Психологічні аспекти агресивної поведінки підлітків в інформаційному просторі. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць*. Ізмаїл. 2021. URL: <http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/29.02.2021-psyholohyja-na-sajt.pdf>
28. Будикін А.В., Будикін С.В., Жигачев А.С. Агресія: особливості прояву та копінг-стратегії в підлітковому віці. *Психологія і право*, № 4. 2013. С. 11-21.
29. Cutrín O., Gómez-Fraguela J. A. & Luengo M. Á. Peer-group mediation in the relationship between family and juvenile antisocial behavior. *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, 7(2), 2015. 59-65. doi 10.1016/j.ejpal.2014.11.00

- 30.Сторожук М.М. Гендерні особливості прояву агресивності в підлітковому віці. НАУ. 2021. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/51441/1/ФЛСК_2021_053_Сторожук%20М.М..pdf
- 31.Кукурудза Т. Причини виникнення підліткової агресії. *Social Work and Education*, №1, 2014. С. 76-81. URL: <http://journals.uran.ua/swe/article/view/67775>
32. Василенко І., Кулик В. Специфіка співвідношення показників агресивності та самоствавлення. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи. Збірник наукових праць*. Ізмаїл. 2021. URL: <http://idgu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/06/29.02.2021-psyholohyja-na-sajt.pdf>
- 33.Коваль І. Психологія агресивної поведінки у дитинстві та юності, корекційна робота з нею. *Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34898>
- 34.Смазнова І.С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 378 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/13250/Смазнова%20І.%20С.%20Агресія%20і%20толерантність....pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 35.Андрушко Я. Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2016. С. 276.
- 36.Ільїна В. Теоретичний аналіз проблеми впливу акцентуацій характеру на агресивну поведінку. *Вісник наукової думки студентів факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Соціально-політичні студії*. Випуск 10, 2021. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/34898>

37. Чала О.А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктності особистості. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*. № 26 (50), Ч. I. 2009. С. 399-402.
38. Мойсеєва О.Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. *Юридична психологія*. 2015. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf>
39. Vetisyan G. Формы и истоки агрессивного поведения. Что делать, если ребенок проявляет агрессию: коррекция агрессивности в детском возрасте/ 2022. URL: <https://goaravetisyan.ru/formy-i-istoki-agressivnogo-povedeniya-chno-delat-esli/>
40. Freud S. Instincts and their vicissitudes. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914-1916): *On the History of the PsychoAnalytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*. London: Hogarth Press, 1957. P. 109-140.
41. Berkowitz L. Aggression: a social psychological analysis. New York: McGraw-Hill, 1962. 361 p.
42. Horney K. The neurotic personality of our time. New York : Norton & Company, 1964. 299 p.
43. Zillmann D. Hostility and aggression. New York: Publisher: Hillsdale, N. J. L. Erlbaum Associates, 1979. 422 p.
44. Lorenz K. On aggression / K. Lorenz, M.K. Wilson, J. Huxley. London: Routledge, 2002. 306 p.
45. Buss D.M. Human aggression in evolutionary psychological perspective / D. M. Buss, T.K. Shackelford. *Clinical Psychology Review*. 1997. Vol.17, No. 6. P. 605-619. DOI: 10.1016/S0272-7358(97)00037-8.
46. Андрушко Я.С., Довгань Х.П. Агресивність працівників поліції: статеві аспекти дослідження. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Вип. 2. 2017. С. 16-24. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DB

47. Думітро Ю.В., Ушакова І.М. Особливості агресивності працівників ДСНС на ранніх етапах професіоналізації. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*. Вип. 21. Харків, НУЦЗУ, 2017. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/5504/1/Ушакова%2C%20Думітро%20стаття.pdf>
48. Кузьмич Ю. Мудрик А. Гендерні особливості особистісних рис підлітків. *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*. 2015. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153582057.pdf>
49. Калинина Т.В. Влияние гендерных особенностей на проявление агрессивного поведения подростков. *Актуальные вопросы современной педагогики: материалы X Междунар. науч. конф.: ООО «Издательство АСГАРД»*, 2017. С. 8-11. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/212/11928/>
50. Говорун Т. Кікінеджи О. Гендерна психологія: навч. посібник. Київ: Академія, 2004. 308 с.
51. Чугай І.В. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків. *Психологія*. 2020. URL: <https://naurok.com.ua/socialno-pedagogichna-profilaktika-agresivno-povedinki-pidlitkiv-158434.html>
52. Baron R.A. & Richardson D.R. Human aggression (2nd ed.). New York: Springer. 2004. URL: https://books.google.nl/books?hl=uk&lr=&id=MOIjg8xXI1oC&oi=fnd&pg=PA1&ots=oal25KdwOn&sig=BtOYYMVf49ZBS9rXsSnhPE5wgsW&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
53. Горностаї П.П., Вознесенська О. Л., Грибенко І. В. Динамічні процеси в малій групі: соціально-психологічний вимір освітнього середовища: [монографія] (за ред. П. П. Горностаї.). Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 190 с.
54. Старовойт Т.П. Гендерні чинники мотивації навчально-професійної діяльності студентів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Психологія»*. 2015. Вип. 50. С. 232-238.

55. Мельник Л., Пуха К., Журавель Т. Подолання агресивної поведінки. Тренінгова програма для неповнолітніх. Київ. 2018. URL: <http://www.healthright.org.ua/wp-content/uploads/2020/08/ПОДОЛАННЯ-АГРЕСИВНОЇ-ПОВЕДІНКИ-тренінгова-програма-для-неповнолітніх.pdf>
56. Яновська Т.А. Взаємозв'язок прояву психологічного конфлікту з емоційною сферою підлітків. «*Young Scientist*». № 2 (17). 2015. С. 235- 238.
57. Опитувальник за методикою дослідження «маскуліності-фемінності» Сандри Бем (Bem Sex Role Inventory, BSRI). *PsyTests – психологічні тести онлайн. Психодіагностика*. URL: <https://psytests.org/personal/bem.html>
58. Опитувальник на основі методики діагностики показників і форм агресії А. Басса – А Дарки (адаптація О.К. Осницького). Buss-Durkee Hostility Inventory, BDHI. *PsyTests – психологічні тести онлайн. Психодіагностика*. URL: <https://psytests.org/aggression/bussdurkee-run.html>
59. Опитувальник на основі методики діагностики комунікативної агресивності В. Бойка. *PsyTests – психологічні тести онлайн. Психодіагностика*. URL: <https://psytests.org/boyko/aggression.html>
60. IBM SPSS Statistics. URL: <https://www.ibm.com/products/spss-statistics>
61. Мельник Л.О. Підліткова агресія: причини, способи подолання. 2019. URL: <http://www.vpu25.org.ua/index.php/k2/poradi-psikhologa/item/605-pidlitkova-ahresiiia-prychyny-sposoby-podolannia>

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для визначення рівня агресивності особистості (авторська)

Інструкція: Шановні респонденти, перед вами перелік питань анкети для визначення рівня агресивності особистості. Пропоную Вам ознайомитися з всіма твердженнями і обрати біля кожного один із трьох варіантів відповіді: а) повністю згоден; б) не зовсім згоден; в) зовсім не згоден. Відповідайте, будь ласка, чесно. Анкета є анонімною, Вам необхідно вказати лише свою стать та вік.

Вік: _____ років

Стать: _____

Перелік тверджень

1. Вважаю, що кривдити не можна нікого, ніде і ні за яких обставин.
а) повністю згоден (-на);
б) не зовсім згоден(-на);
в) зовсім не згоден (-на).
2. Думаю, що брати участь в агресивних діях чи проявах так само погано, як бути їхнім ініціатором.
а) повністю згоден (-на);
б) не зовсім згоден(-на);
в) зовсім не згоден (-на).
3. Я завжди відмовляюся від поведінки агресора та (або) учасника агресивних дій.
а) повністю згоден (-на);
б) не зовсім згоден(-на);
в) зовсім не згоден (-на).
4. Я завжди встаю на бік жертви агресії.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

5. Я завжди вибираю правильні стратегії поведінки – реагування на агресію (гумор, уникнення, компроміс тощо).

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

6. Я відмовляюся від помсти – не відповідаю агресією на агресію.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

7. Я завжди поводжу себе ввічливо з усіма людьми.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

8. Я готовий(-ва) повідомити вчителів, батькам та іншим дорослим про випадки агресивної поведінки, якщо я та мої друзі не можемо впоратися з агресією самотійно.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

9. Я намагаюся підтримувати людей, яких ображають, заступаюся за них.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

10. Думаю, що будь-який конфлікт, якщо захотіти, можна вирішити мирним шляхом.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);
- в) зовсім не згоден (-на).

11. Я ніколи не зможу образити тварину.

- а) повністю згоден (-на);
- б) не зовсім згоден(-на);

в) зовсім не згоден (-на).

12. Я ніколи не підвищував(-ла) голос у суперечці зі старшими.

а) повністю згоден (-на);

б) не зовсім згоден(-на);

в) зовсім не згоден (-на).

13. Я зможу пробачити людину, яка мене образила.

а) повністю згоден (-на);

б) не зовсім згоден(-на);

в) зовсім не згоден (-на).

14. Вважаю, що не можна досягати своєї мети будь-якими способами.

а) повністю згоден (-на);

б) не зовсім згоден(-на);

в) зовсім не згоден (-на).

15. Серед моїх друзів і знайомих немає тих, хто характеризується агресивністю.

а) повністю згоден (-на);

б) не зовсім згоден(-на);

в) зовсім не згоден (-на).

Інтерпретація. Переважання серед відповідей респондента варіанта а) «повністю згоден(-на)» свідчить про наявність низького рівня агресивності особистості; переважання серед відповідей варіанта б) «не зовсім згоден(-на)» демонструє середній рівень агресивності особистості; переважання серед респондента відповідей варіанта в) «зовсім не згоден(-на)» підтверджує наявність високого рівня агресивності особистості.

Опитувальник за методикою дослідження «маскулінності-фемінності»**Сандри Бем**

Інструкція. Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких респондент відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей.

Текст опитувальника

1. Вірить в себе
2. Той, хто вміє поступатися
3. Здатний допомогти
4. Схильний захищати свої погляди
5. Життєрадісний
6. Похмурий
7. Незалежний
8. Сором'язливий
9. Совісний
10. Атлетичний
11. Ніжний
12. Театральний
13. Наполегливий
14. Любить лестощі
15. Щасливий
16. Сильна особистість
17. Відданий
18. Непередбачуваний
19. Сильний (фізично)
20. Жіночний
21. Надійний
22. Аналітичний
23. Той, хто вміє співчувати
24. Ревнивий
25. Здатний до лідерства
26. Піклується про людей
27. Прямий, правдивий
28. Схильний до ризику
29. Розуміє інших
30. Приховує емоції.
31. Швидкий в прийнятті рішень
32. Співчуває

33. Щирий
34. Самодостатній
35. Здатний втішити
36. Марнолюбний
37. Владний
38. Хто має тихий голос
39. Привабливий
40. Мужній
41. Теплий, душевний
42. Урочистий, важливий
43. Хто має власну позицію
44. М'який
45. Той, хто вміє дружити
46. Агресивний
47. Довірливий
48. Малорезультативний
49. Схильний вести за собою
50. Інфантильний
51. Адаптивний
52. Індивідуаліст
53. Не любить лайок
54. Не систематичний
55. Має дух змагання
56. Люблячий дітей
57. Тактичний
58. Амбіційний, честолюбний
59. Спокійний
60. Традиційний, схильний до умовностей.

Ключ до опитувальника.

1) Маскулінність («так»): 1,4, 7, 10,13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37,40,43,46,49,52,55,58.

2) фемінінність («так»): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29,32, 35, 38,41,44,47,50,53,56,59.

За кожен збіг відповіді з ключем нараховується один бал. Потім визначаються показники фемінінності (F) і маскулінності (M) відповідно до таких формул:

$F = (\text{сума балів по фемінінності})$; $20 M = (\text{сума балів по маскулінності})$; 20
 Основний індекс IS визначається як: $IS = (F - M) \times 2,322$ Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, то роблять висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) – про фемінінності. При цьому, в разі коли $IS < -2,025$ роблять висновок про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ – про яскраво виражену фемінінність.

Додаток В1

Результат однієї з респонденток (дівчини) за методикою дослідження
«маскулінності-фемінності» Сандри Бем

Додаток В2

Результат одного з респондентів (хлопця) за методикою дослідження
«маскулінності-фемінності» Сандри Бем

Опитувальник на основі методики діагностики показників і форм агресії**А. Басса – А Дарки (адаптація О.К. Осницького)**

Інструкція: Позначте «+», якщо ви згодні з твердженням, і «-» – якщо не згодні. Відповідайте чесно і намагайтеся довго над питаннями не роздумувати.

Перелік тверджень:

1. Іноді не можу впоратися з бажанням комусь нашкодити.
2. Іноді можу попліткувати про людей, яких не люблю.
3. Легко дратуюсь, але легко і заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросити по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо вдається обдурити когось, відчуваю докори совісті.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Ніколи не дратуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило мені не подобається, хочеться порушити його.
13. Інші майже завжди вміють використати сприятливі обставини.
14. Мене насторожують люди, які ставляться до мене більш дружлюбно, ніж я цього чекаю.
15. Часто буваю не згоден із людьми.
16. Іноді на думку спадають міркування, яких я соромлюся.
17. Якщо хтось ударить мене, я не відповім йому тим самим.
18. У роздратуванні хлопаю дверима.
19. Я більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хтось корчить із себе начальника, я дію йому наперекір.

21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Не можу утриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, що ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лютя, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди влаштовують із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже кожного тижня бачу когось із тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато хто заздрить мені.
31. Вимагаю, щоб люди шанували мої права.
32. Мене засмучує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно виводять вас, стоять того, щоб їх клацнули по носі.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю на нього уваги.
37. Хоча я й не показую цього, іноді мене заздрить.
38. Іноді мені здається, що з мене сміються.
39. Навіть якщо злюся, не вдаюся до сильних виразів.
40. Хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть якщо хтось ударить мене.
42. Ображаюся, коли іноді виходить не по моєму.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти незнайомцям».
46. Якщо хтось дратує мене, ладен сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що згодом жалкую.
48. Якщо буду злим, можу вдарити когось.

- 49.3 десяти років я не мав спалахів гніву.
- 50.Часто почуваюся, як порохова бочка, готова вибухнути.
- 51.Якби знали, що я відчуваю, мене вважали б людиною, з якою нелегко ладнати.
- 52.Завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити щось приємне для мене.
- 53.Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
- 54.Невдачі засмучують мене.
- 55.Вступаю в бійки не рідше і не частіше за інших.
- 56.Можу згадати випадки, коли був настільки злий, що хапав першу річ, що потрапила під руку, і ламав її.
- 57.Іноді відчуваю, що готовий першим розпочати бійку.
- 58.Іноді відчуваю, що життя зі мною чинить несправедливо.
- 59.Раніше думав, що більшість людей каже правду, але тепер у це не вірю.
- 60.Лаюся тільки від злості.
- 61.Коли роблю неправильно, мене мучить совість.
- 62.Якщо для захисту своїх прав необхідно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
- 63.Іноді висловлюю свій гнів тим, що стукаю по столу.
- 64.Буваю грубуватий до людей, які мені не подобаються.
- 65.Я не маю ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
- 66.Не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона цього заслуговує.
- 67.Часто розмірковую, що живу неправильно.
- 68.Знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
- 69.Не засмучуюсь через дрібниці.
- 70.Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються роздратувати або образити мене.
- 71.Часто просто погрожую людям, не збираючись приводити погрози у виконанні.
- 72.Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховувати погане ставлення до людей.

75. Краще погоджуся з чим-небудь, ніж буду сперечатися.

Відповіді оцінюються за 8 шкалами.

1. Фізична агресія (k=11):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 9, 17, 41

2. Вербальна агресія (k = 8):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 39, 74, 75

3. Непряма агресія (k=13):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 2, 18, 34, 42, 56, 63

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 10, 26, 49

4. Негативізм (k=20):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 4, 12, 20, 23

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 36

5. Роздратування (k=9):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 11, 35, 69

6. Підозрілість (k=11):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 65, 70

7. Образа (k=13):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58

"ні" = 1, "так" = 0 питання: 44

8. Почуття провини (k=11):

"так" = 1, "ні" = 0 питання: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс агресивності включає 1, 2 і 3 шкалу:

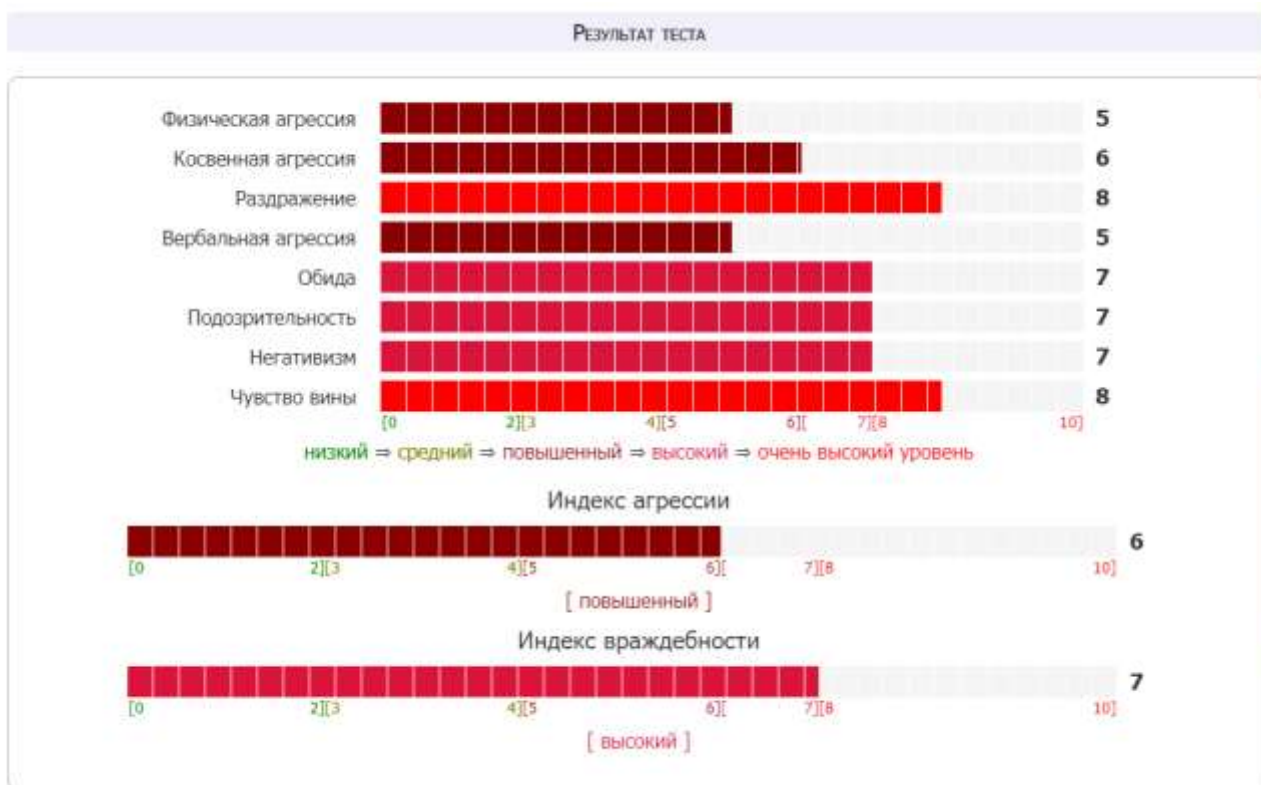
(Фізична агресія + Непряма агресія + Вербальна агресія) / 3 = індекс агресивності (IA);

індекс ворожості включає 6 і 7 шкалу:

(Образа + Підозрілість) / 2 = індекс ворожості (IV).

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Результат прохождения тесту одним з респондентів за методикою діагностики показників та форм агресії А. Басса – А. Дарки (адаптація О.К. Осницького)

Результат проходження тесту одним з респондентів за методикою діагностики комунікативної агресивності В. Бойка

